

Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity

Jozef Pavlovič

LEXIKOLÓGIA SLOVENSKEHO JAZYKA

Kompendium náuky o slovnej zásobe

Trnava 2012

© doc. PaedDr. Jozef Pavlovič, PhD.

Recenzenti:

doc. PhDr. Anna Rýzková, CSc.

PhDr. Ingrid Hrubaničová, PhD.

Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity 2012

ISBN 978-80-8082-564-5

Predslov

Učebný text vychádza ako pomôcka pre študentky a študentov slovakistiky.

Príručka má formu kompendia, pričom základné encyklopedické poznatky sú abecedne usporiadané v heslách. Tie položky, pri ktorých dominujú určité (napr. sémantické) vzťahy, sú rozvítené v širších teoretických súvislostiach, čím presahujú rozsah bežného hesla. Abecedné usporiadanie má poslúžiť pri rýchlom vyhľadávaní, tematické rozšírenie vybraných hesiel zase pri usúvzťahňovaní poznatkov.

Kompendium obsahuje základné poznatky, ktoré sa viažu s rozpisom predmetu lexikológia vo vysokoškolskom systéme štúdia súčasného slovenského spisovného jazyka. Tento predmet z obsahovej stránky zahrnuje semaziológiu, onomaziológiu, derivatológiu, lexikografiu a osobitná pozornosť sa kladie na frazeológiu a terminológiu. Pri zostavovaní tohto učebného textu som mal na zreteli, že štúdium predmetu sa realizuje jednak formou prednášok (s cieľom získať prehľad o systémových vzťahoch a ucelených témach lexikológie), jednak formou seminárov a samostatného štúdia. Na seminároch sme už dávnejšie ustúpili od štruktúry „dva referáty a ne-diskusia“, známej ešte z predrevolučného obdobia. Na takto pochopené cvičenia sa totiž prinášali výťahy z odborných článkov, ktoré mali za úlohu prehĺbiť poznatky z istého aspektu v dajakom čiastkovom výseku problematiky. Často sa tu zisťovalo, že poslucháči, ktorí sú začiatkovníkmi, nemajú dostatok informácií a skúseností na to, aby mohli viesť rovný dialóg s autorom pertraktovaného textu, a tak väčšia časť skupiny ostávala pasívna. Ich aktivizáciu sa nám podarilo obnoviť až po zavedení interpretačnej a materiálnej metódy, ktorá vychádza z predstavy, že aj lingvistika je v určitom zmysle „remeslo“. Darmo by budúci stolársky učeň jednostranne získaval teoretické poznatky o dreve a stolárskom náčiní, keby nepoznal vôňu rôznych drier, ich hmotnosť, poddajnosť... a nevedel by, čo je to konkrétna práca v stolárskej dielni... To isté platí aj o tých, ktorí študujú jazyk. Bez dotyku s rečovým materiálom nie je možné nadobudnúť praktický pohľad na reč a language – a sprostredkovane potom ani na jazyk ako systém. Naši študenti si teda na seminároch vyberajú určitý textový korpus (druh a žáner podľa osobného gusta), ktorý čítajú nie len ako literatúru, ale aj ako textúru jazykového stvárnenia, pravda, so

zreteľom na lexiku. Text spracúvajú v troch fázach: excerpčia, triedenie a interpretácia. Významnou súčasťou tejto práce je prezentácia na seminári, ktorá utvára spontánne kolokvium. Hoci zo začiatku sa ono lexikologické či lexikografické „čítanie“ javí ako zostúpenie do oddelenia patológie – text je umŕtvený, zaujíma nás anatomický detail, izolovaná jednotka atď. – veľmi rýchlo nastupuje fáza nového pôžitku z textu, ktorý poskytuje jeho výrazová a sémantická štruktúra. Tak potom aj pri koncipovaní záverečnej práce nejde o fatálne kompilovanie, ale o jedinečnú neopakovateľnú kreatívnu činnosť. Pravda, vo všetkých fázach tohto praktického procesu je nevyhnutné udržať si kontakt s teoretickým podložím, veď aj interpretácia jazykových prostriedkov je druhom jazykovednej reflexie, ktorú poskytuje jednak sám materiál, ale aj všeobecne známe poznatky z náuky o slovnej zásobe. Naša príručka má byť práve tu veľmi nápomocná, keďže poslucháči v priebehu semestra sú ešte len v procese osvojovania si teoretických lexikologických prostriedkov... Ona im má poskytnúť stručné, príkladom opatrené vysvetlenie či ozrejmienie javu, s ktorým prišli do styku tak pri praktickej analýze rečového materiálu, ako aj pri osvojovaní si teoretických poznatkov v samostatnom štúdiu.

Autor

abreviatúra – ↑ abreviácia.

abreviácia – skracovanie v písaných textoch, pri ktorom sa určité slovo alebo viacslovný výraz vypisuje iba čiastočne. V slovotvorbe je to osobitný spôsob ↑ tvorenia slov, pri ktorom skracovaním vznikajú nové slová. Každý výsledok skracovania sa nazýva ↑ abreviatúra. Slovotvorné abreviatúry majú formu ↑ skratky, skráteneho slova (napr. *atd.*, *PhD.*, *lat.*), za ktorým sa zvyčajne píše bodka, alebo ↑ značky, značkového slova bez bodky. Niektoré značkové slová majú medzinárodnú platnosť (napr. chemické prvky *Fe* – ferrum, železo, *Cu* – cuprum, meď; názvy biblických kníh, ako je *IM* – Prvá Mojžišova kniha, *Jn* – Evanjelium sv. Jána; názvy štátov *USA*, *EU*, *SK*, *CZ* atď.). P. aj ↑ akronymizácia. Pri značkách sa často kombinujú písmená s číslicami. Iniciálové značkové slová zo začiatkových písmen jednotlivých slov združeného pomenovania alebo viacslovného vlastného mena sa čítajú ako písmená v abecede, pričom prízvuk býva na poslednej slabike: SNP (Slovenské národné povstanie) – *Esenpé*. Presvedčenie, že značky a skratky sú osobitné, relatívne samostatné slová, potvrdzuje aj skutočnosť, že sa stávajú ↑ motivantmi ďalších slov, napr. *sms* – *esemeska*, námestie SNP – *Esenpéčko*, CD – *cédečko*. V písaných textoch sa v minulosti abreviatúry vyznačovali nadpísaním ↑ tildy alebo ↑ titly.

adjektivizácia – spôsob tvorenia adjektív zo slovies, napr. *orať* – *orný*, *túlať sa* – *túlavý*, *vodiť* – *vodivý*, *spájať* – *spájací*, a proces zmeny slovies, resp. daktorých slovesných tvarov (trpné prídavné a činné prítomné prídavné) na deverbatívne adjektíva, napr. *trestať* – *trestaný*, *piecť* – *pečený*, *balíť* – *baliaci*.

afix – súhrnné pomenovanie pre časť ↑ slovotvorných formantov (prostriedkov); morféma, ktorá sa pripája ku koreňu slova. Podľa miesta pripojenia sa afixy rozdeľujú na tri druhy; spredu sa ku koreňu pripája ↑ prefix (*zá* - *hradný*), zozadu ↑ sufix (*záhrad* - *ny*), vnútri slovného koreňa môže byť ↑ infix (*hor* - *l* - *ivý*).

afixácia – spôsob ↑ derivácie, t.j. tvorenia nových slov na základe iných slov, pričom sa mení ich morfológická stavba. Podľa použitia slovotvorného formantu rozlišujeme

prefixálne deriváty (odvodeniny), napr. *pred - písať*, sufixálne deriváty, napr. *písať - eľ*, a prefixálno-sufixálne deriváty, napr. *pred - čítať - eľ*.

afixoid – súhrnné pomenovanie pre také slovotvorné formanty, ktoré sú nositeľmi plného významu, takže stoja na pomedzí medzi slovotvorným základom a afixom. Podľa polohy so zreteľom na základové slovo tvoria prvú časť substantívnych a adjektívnych ↑ kvázikompozít – sú to teda ↑ prefixoidy: *euro - fond*, *malo - roľník*, *rýchlo - dráha*, *veľ - trh*; alebo tvoria druhú časť substantívnych ↑ kvázikompozít ako ↑ sufixoidy: *plyno - vod*, *slaviano - fil*.

akronym – iniciálové značkové slovo utvorené ↑ akronymizáciou; názov pochádza z gr. *ákros*, t.j. „krajný, vysoký“ a z odvodeniny od *ónoma*, t.j. „meno“.

akronymizácia – slovotvorný postup na princípe skracovania viacslovných názvov, pričom sa používajú iniciály, ku ktorým sa pridáva hláska zvyčajne čítaná pri jednotlivých písmenách abecedy, napr. *USA* = [uesa], teda nie [juesej], alebo sa používajú všetky, prípadne vybrané prvé slabiky názvu, napr. *Tatranský národný park* = TANAP. Ich hláskové zloženie sa odlišuje v ústnej forme od zápisu. Kým pri zápise sa zaznamenáva len čistá skrátaná forma, v ústnych prejavoch sa popri tejto forme pribierajú ešte ďalšie hlásky. Doktoré z nich sa morfológicky začleňujú do skloňovacieho vzoru, pričom sa mení aj ich pravopisná stránka – nadobúdajú formu osobitného slova: *SLUK* – *tancovať v Sluku*, *TANAP* – *pracovať v Tanape*. Akronymizáciou sa tvoria ↑ akronymy.

aktualizácia frazémy – úprava ustálenej frazémy v súlade so zámerom hovoriaceho tak, že pôvodná štandardizovaná frazéma sa síce realizuje, ale hovoriaci ju modifikuje buď v jej lexikálnom zložení, alebo v syntaktickej stavbe, prípadne upravuje jej morfológické stvárnenie. Pri jednoduchej aktualizácii frazémy je zasiahnutá len jedna jej stránka z hľadiska významovo-výrazových rovín jazyka, pri zloženej aktualizácii sa zmeny dotýkajú viacerých stránok ustálenej výstavby frazémy. Úspešná aktualizácia frazémy vnáša nové významové prvky do ustáleného výrazu a zároveň jasne signalizuje pôvodný význam východiskovej frazémy. Neúspešná aktualizácia,

napr. ↑ **kontaminácia frazém**, sa pokladá za jazykovú chybu. Aktualizáciu frazém reprezentujú dve najčastejšie zmeny:

1. **rozštiepenie frazémy**, pri ktorom sa do východiskovej formy vkladajú segmenty odkazujúce na kontext, napr.: *Tichá voda medzi nami brehy myje*;
2. **useknutie frazémy**, pri ktorom sa vyjadrí len časť východiskovej frazémy, napr. *Ako si ustelieš...*
3. **variant**, napr. *klepnúť niekomu po prstoch/ na prsty/cez prsty; mať (máš, má, mal, mali...) maslo na hlave*.

akumulácia – lexikálnoštylistický postup založený na hyperonymicko-hyponymickom vzťahu, vyratúvanie jednotlivých hyponymických pomenovaní namiesto hyperonyma, napr. *poézia, próza, dráma, kritika < literatúra*. Akumuláciu neslobodno stotožňovať s ↑ multiverbizáciou, ktorá predstavuje štruktúrne celkom inú jazykovú entitu.

alonymum – variant pomenovania jednej osoby alebo jedného predmetu, napr. k menu *Ján* máme alonymá *Janko, Janičko, Jano* atď., k názvu *Šafárikovo námestie* máme alonymá *Šafárikovo, Šafko*. Alonymá zisťujeme najmä v oblasti proprií, v oblasti apelatív hovoríme o synonymách: *strom, stromček, stromisko*.

anagram – slovo alebo spojenie viacerých slov, ktoré vzniklo prehodením hlások. V písanej podobe premiestnením písmen vznikajú vo vzťahu k pôvodnému výrazu prešmyčky s celkom novým významom: *lom – mol, ruka – kura, dom – mod*. Anagram sa uplatňuje pri tvorbe pseudonymov (napr. *A. D. Laš – Šalda, Ria Valé – Valéria Reissová*) a v rozmanitých slovných hrách v poézii, v literatúre pre deti, v detskej reči a podobne. Anagram je aj slovo alebo výraz, ktorý sa skrýva v určitých pozíciách širšieho textu a dá sa poskladať; takýto typ použil Augustín Doležal v diele *Pamětná celému světu Tragoedie*: do textu „sepsaná od jednoho skalického ADaMoVEHo SyNa“ vložil iniciály svojich identifikačných údajov Augustinus Doleschal, minister verbi ecclessiae hybensis sučanensis nunc (teraz kazateľ cirkevnej obce hybskej a sučanskej). Anagram je druh ↑ kryptogramu.

analogické tvorenie slov – tvorenie slov analógiou, t.j. pri napodobení morfematickej štruktúry už jestvujúcich slov bez ohľadu na ↑ základové (motivujúce) slovo, napr. *fonotéka, diskotéka, kartotéka* podľa jestvujúceho *bibliotéka*. Často sa uplatňuje pri prechýľovaní názvov ženských osôb od mužských (*lekár – lekárka*), pričom pri mnohých mužská podoba nie je doložená: *šička, plačka, servírka, letuška*. Tento typ tvorenia sa uplatňuje aj pripojením slovotvorného formantu k takému základu, s ktorým sa formant bežne nespája, napr. podľa *poľovačka* vzniklo *rybačka, oprašovačka, opíjačka* atď.

anglicizmus – jazykový prvok, obyčajne slovo prevzaté z angličtiny, napr.: *džem, klub, komfort, smog, folklór, slang, bestseller*.

antonymia – vzťah medzi slovami s protikladným významom, pričom jeden člen predpokladá druhý a zároveň jeden člen vylučuje druhý člen dvojice. Protikladné členy, t.j. antonymá vyjadrujú krajné, hraničné hodnoty: *vysoký – nízky, veľa – málo*. Medzi uvedenými antonymami stojí stredný člen: *stredný, dosť*. Rozlišujú sa viaceré druhy antónym:

1. **vlastné čiže lexikálne antonymá** sú významovo protikladné slová s rozličným koreňom: *mladý – starý, svetlo – tma*,
2. **gramatické antonymá** sú významovo protikladné slová so spoločným koreňom: *téza – antitéza* (pôvodne morfológický prostriedok je tu na úrovni afixu), *zlomysel'ný – dobromysel'ný, novovek – starovek* (slovotvorný modifikátor je tu na úrovni afixoidu),
3. **záporné čiže negatívne antonymá** vznikli negáciou pomocou zápornky *ne-* vtedy, ak v jazyku nie je iný prostriedok na vyjadrenie sémantického protikladu, napr. *známy – (stredný člen): menej známy – neznámy*; v prípade lexikálnej antonymie sa pomocou *ne-* tvorí tzv. stredný člen, vtedy hovoríme o tzv. nulovej antonymii: *mladý – nemladý*; opak k *mladý* je *starý*, výraz *nemladý* nie je opakom, je to „nie starý, ani nie mladý“, teda stredný člen, ktorý sa obyčajne využíva na zjemnenie výrazu (meliorizáciu),
4. **enantiosémia čiže vnútroslovná antonymia** (z gr. *enantios* = protikladný) spočíva v schopnosti jediného slova vyjadrovať protikladné významy:

prenajať = dať/vziať do prenájmu

postlať = upraviť lôžko na spanie ešte pred spaním/po spaní

sporý = silný, výdatný (dážď)/slabý (sporné svetlo)

obiť = pokryť niečím (plechom)/odbiť, odtĺcť (omietku)

šafáriť = zle, rozšafne, rozhadzovačne hospodáriť/dobre hospodáriť

prehliadnuť = dôkladne prezrieť (batožinu)/nevšimnúť si.

Poznámka: jestvujú prípady, v ktorých jeden člen nevyvoláva predstavu druhého, alebo oproti jednému členu môžu stáť dve alebo viaceré antonymá: *mladý (človek) – starý – nový (zemiak)*.

Na antonymii je založených veľa príslovi: *Sýty hladnému neverí. Dlhé vlasy, krátky rozum. Kto vysoko rúbe, nízko padá.*

antonymum – slovo zo slovnej dvojice s protikladným významom, napr. *veľa – málo, vysoký – nízky, svetlo – tma*. Niečo ich spája a zároveň rozdeľuje, napr. *stúpať* a *klesať* majú spoločnú sému „pohyb na vertikálnej osi“. Za antonymá sa pokladajú

1. slová s rozličným koreňom (*vysoký – nízky*),
2. slová so spoločným koreňom (*prísť – odísť, farebný – bezfarebný, zlomyselný – dobromyselný, starovek – novovek*), pričom osobitnú skupinu tu predstavujú slová so zápornou morféomou *ne-* v prípadoch, keď v jazyku nejestvuje iný prostriedok na vyjadrenie sémantického protikladu.

Základné určujúce vlastnosti antoným sú:

1. kontrastnosť významov (*biely – čierny*),
2. interdependencia, t.j. vzájomná závislosť prejavujúca sa ako vzájomné predpokladanie a určenosť (ak je niečo biele, musí byť niečo, čo je opakom, teda čierne),
3. disjunkcia čiže vzájomní vylučovanie (ak je niečo biele, nie je to čierne),
4. vzájomná negácia, t.j. vzájomné krajné popieranie.

Lexikálne významy antoným majú paralelné (vedľa seba stojace) štruktúry, ale sú vo vzťahu kontrastívnosti, a to s prítomnosťou záporného prvku (*živý – mŕtvy*), alebo s prítomnosťou prvkov „väčší“ – „menší“, pri ktorých je zápor stiahnutý, je v pozadí.

Druhy antoným – p. ↑ antonymia.

antroponymum – osobné, vlastné meno človeka, napr. *Eva, Adam, Mária, Jozef* atď. Udelenie mena je súčasťou rodinných a spoločenských rituálov, najčastejšie náboženských (v kresťanstve krst). Vo včasnom stredoveku stačilo na pomenovanie osoby jedno meno (krstné, rodné meno), čo trvalo až do 15. storočia, keď sa oproti jednomennej sústave začala formovať dvojmenná sústava, t.j. meno + prímeno, meno + priezvisko. Tak ako krstné mená sa rozdeľujú na ženské a mužské, aj priezviská, pôvodne mužské, dostávajú prechýľovaním ženskú formu: *Kováč – Kováčová*. V rámci priezvisk rozlišujeme rodné priezvisko, t.j. priezvisko vydatej ženy za slobodna (zvyčajne po otcovi). V našej kultúre zvyčajne žena preberá prechýlenú podobu mužovho priezviska, čo sa často kritizovalo ako výraz sexistického stereotypu, keďže pôvodne základom vzniku ženských priezvisk bol posesívny formant *-ova*. Tento segment sa však časom desémantizoval a zmenil na *-ová*, čím priezvisko už nemá podobu prívlastňovacieho adjektíva. Podľa dnešných právnych noriem sa pripúšťa ponechanie rodného priezviska, ale aj možnosť prevziať priezvisko partnerky zo strany muža, pravda, v dekompozičnej forme: *Kováčová > Kováč*, čo sa využíva zriedkavo (iba v prípadoch nositeľov hanlivých alebo komicky vyznievajúcich priezvisk).

V katolíckom a pravoslávnom náboženstve sa pri krste smú udeľovať iba mená svätíc a svätcov. Zaujímavosťou v praxi katolicizmu je praktická „zámena“ krstného mena pri vstupe do rehole, keď kandidátka či kandidát prijíma nové, rehoľné meno, ktorým ho oslovujú po celý život, hoci krstné meno sa neeliminuje.

V judaizme dávajú dieťaťu meno rodičia na ôsmy deň po jeho narodení; u chlapcov sa udelenie mena spája s obradom obriezky. Meno bolo výrazom význačnej vlastnosti alebo osobitných okolností, za ktorých sa dieťa narodilo, ale aj nádeje, ktorá sa spájala s novorodencom. Mnohé starozákonné mená vyjadrovali úzky vzťah k Bohu, napr. *Abiáš* (Otec je Pán), *Ahiáš* (Brat je Pán), *Eliáš* (môj Boh je Pán), *Malachiáš* (Pán je Kráľ). Časté sú v židovstve kompozitá s Božím menom *El*: *Daniel, Samuel*. Od 4. stor. pred Kristom sa dávali židovským deťom mená po blízkych príbuzných. V období bilingvizmu sa hebrejské meno prekladalo do gréčtiny, tak dieťa získalo dve mená: *Kéfas – Peter, Tomáš – Didymus*. V židovskom staroveku nebolo známe priezvisko, osoba sa označovala buď miestom rodiska (*Jozef*

z *Arimatie*), alebo otcovým menom (*Šimon, syn Jonášov*), prípadne povolaním (*Matúš Colník*).

V judaizme malo meno hlbší zmysel ako len číre identifikačné pomenovanie osoby. Meno sa pokladalo za súčasť duše, bolo telom, ktorým sa duša prejavovala. V mene je čosi z podstaty pomenovaného. Dostať meno znamená dostať moc a požehnanie, s čím súvisí aj obľuba rodokmeňov, ktoré majú vystihnúť podstatu človeka, ktorá prechádza z predkov na potomkov. Človek môže zomrieť, ale jeho podstata zostáva v jeho mene. Preto vyhubenie mena znamená najväčšiu pohromu, úplné zničenie. Je pochopiteľné, že pamätníky holokaustu sú často založené na zápise mien zavraždených.

Rimania mávali tri mená: **praenomen** (osobné meno), **nomen** (rodinné meno) a **cognomen** (priezvisko), napr. *Marcus Antonius Felix*. Osobné meno sa niekedy vynechávalo, napr. (*Gaius*) *Július Cézar*.

V slovenskom prostredí sa od 15. stor. začala uplatňovať pri pomenovaní osôb dvojmenná sústava (meno a prímeno), ktorá sa stala záväznou v 18. storočí (meno a priezvisko). Popri úradnom priezvisku sa dodnes používajú tzv. **živé priezviská**, ktoré vznikajú podľa povolania alebo domáckej podoby, podľa domov a pod., napr. *Jozef Kováč* (rodič bol povolaním kováč), *Jozef Miškov* (otec sa volal Michal) atď. Súbor osobných mien sa nazýva **antroponymia**. Jej výskumom sa zaoberá jazykovedný odbor **antroponomastika**.

apelativizácia – onomaziologický proces prechodu proprií do kategórie apelatív bez osobitných slovotvorných formantov, napr. *Wolt* (osobnosť) – *volt* (fyzikálna jednotka), *Kašmír* (geografický názov) – *kašmír* (druh tkaniny). Jav sa nazýva aj deproprializácia alebo deonymizácia, pričom s deonymickou apelativizáciou sa viaže aj derivácia, napr. *Budha* – *budhizmus* (Budhovo učenie).

apelatívum – všeobecné podstatné meno neindividualizovaných osôb, zvierat, vecí a javov (*brat, pes, kniha, čas*). Pendantom apelatív sú propriá, ako mená individualizovaných, jedinečných osôb, zvierat, vecí a javov (*Ján, Dunčo, Biblia, Vianoce*). Hranica medzi apelatívami a propriami je priepustná. Všeobecné substantívum môže nadobudnúť trvalý jedinečný pomenovací vzťah, a tak sa stane

vlastným menom, napr. *líška* – *Líška* (postava v rozprávke). Zmena funguje aj v opačnom smere *Xantipa* – *xantipa*.

arbitrárnosť – vlastnosť jazykového znaku založená na nezávislosti označujúcich jazykových foriem od označovaných javov reality.

argot – druh slangu, ktorého nositelia sa prostredníctvom argotických slov usilujú stajniť časti svojho rečového prejavu, pričom jestvujúcim slovám pridávajú osobitný nekonvencionalizovaný vecný význam, napr. vo **väzenskom argote** slovom *šero* sa pomenúva pivo, v **argote narkomanov** *biele* je pervitín, *zelené* marihuana, *kábel* žila atď. Príležitostné argotické prehodnotenie slov sa vyskytuje aj v rečových prejavoch **zlodejov** alebo **politikov**, a to napr. v telefonickej komunikácii z obavy pred odpočúvaním. Stajňovacie argotické postupy sa v období pred Nežnou revolúciou používali aj v prostredí tajnej cirkvi a disidentov. V minulosti bol známy **remeselnícky argot**, ktorý bol zviazaný s vrstvou drotárov; zanikol so zánikom tejto vrstvy. **Detský argot** je druh jazykovej hry založenej na dekonvencionalizácii výrazu a významu, ktorá je známa iba zasväteným účastníkom hry.

archaizmus – archaizmy sú zastarané slová, ktoré sa bežne nepoužívajú, ale slúžia na charakterizovanie určitej doby zo starších vývinových období jazyka. V súčasnom jazyku majú svoje synonymá, napr. *činiť* (dnes *konat*), *amice* (dnes *priateľ*), *žehra* (dnes *sťažnosť*).

Od **historizmov** sa odlišujú tým, že historizmy nemajú v súčasnom jazyku synonymá. Hranica medzi nimi je priepustná. Pri určovaní, čo je archaizmus a čo historizmus, používame test, pri ktorom sa pýtajeme: Zanikla vec (historizmus) alebo zaniklo pomenovanie (archaizmus)?

asymetrický dualizmus – nesúmernosť obsahu a formy; istý obsah sa môže vyjadrovať viacerými formami. Rozličnosť formy slovného znaku sa vzťahuje na jeden myšlienkový obsah pri polylexii (zvyčajne ide o synonymiu). Pri polysémii sa viaceré významy vzťahujú na jedno pomenovanie.

augmentatívum – augmentatíva sú zveličené slová, ktoré sa tvoria augmentatívnou príponou (*-isko, -izný, -ánsky*) a vyjadrujú väčší rozmer alebo väčšiu mieru; napr. od slova *dom* máme *domisko*, od *vysoký* máme *vysokánsky*. Niekedy sa nimi vyjadruje záporný, niekedy kladný emocionálny postoj hovoriaceho: *psisko* (zlý pes), *chlapisko* (mocný alebo hrdinský muž). Príponou *-isko* sa deriváty zaraďujú tak k strednému rodu (*to dobráčisko*), ako aj k mužskému rodu (*ten dobráčisko*). Derivácia v opačnom smere z hľadiska kvantity smeruje k deminutívam: *domček – dom – domisko*.

autosémantické slová – plnovýznamové slová, ktoré same osebe sú nositeľmi významu. Sú to podstatné mená, prídavné mená, zámená, číslovky, slovesá, príslovky. Od nich sa odlišujú **syntémantické**, t.j. neplnovýznamové slová, ktoré nie sú nositeľmi určitého vecného významu, napr. predložky, spojky a častice. Niektoré plnovýznamové slová konvertujú k neplnovýznamovým, napr. *žiaľ* (plnovýznamové substantívum) – *žiaľ* (neplnovýznamová častica).

barbarizmus – neústrojný, a tým aj nežiaduci jazykový prvok (výraz, spôsob jeho použitia, prípadne gramatické charakteristiky), ktorý sa prieči zákonitostiam určitého jazyka, keďže zvyčajne je neorganicky prevzatý z cudzieho jazyka, napr. *stromek* namiesto *stromček*; *námatkový* namiesto *skusmý, náhodný*; *rumink* namiesto *roaming*, vysl. rouming; *božole nemám rád* (pochopené ako hromadné substantívum, singulár *božola*).

bionymum – bionymá sú vlastné mená pomenúvajúce živé a kvázi živé bytosti; zahrnujú ↑ antroponymá, pseudoantroponymá, zoonymá a fytonymá.

bohemizmus – slovo prevzaté z češtiny, čechizmus, napr. *klud, jednať, sranda, brácho, dík* atď.

cirkevnoslavizmus – slovo, ktoré má pôvod v cirkevnej slovančine, napr. *ikona, ikonostas*.

deminutívum – deminutíva sú slová, ktoré vyjadrujú menší rozmer alebo menšiu mieru; pomocou deminutívnej formy sa vyjadruje aj emocionálny hodnotiaci postoj. Zdrobnený význam substantív, adjektív, adverbíí a verb sa najčastejšie tvorí pomocou deminutívnych prípon. Pre tieto prípony je charakteristické, že obsahujú segment *k* (*vozik, rúčka*), alebo jeho obmenu *c* (*stromec, domec*).

1. **substantívne deminutíva** majú osobitné vlastnosti podľa toho, k akému rodu patria. Rodu zodpovedá aj systém deminutívnych odvodzovacích prípon:

a. **mužské** – primárne sú *-ík/-ik, -ček, -ok, -ec, -ko/-enko/-ianko/-ičenko, -inko, -uško*; pri odvodzovaní mužských deminutív vznikajú samohláskové i spoluhláskové alternácie: *o/ô (boh/bôžik), k/č (struk/strúček)*,

b. **ženské** – základné sú *-ka, -ička*, pričom primárne sú *-ica, -ika, -ka*, sekundárne *-ička/-čička (dievčička), -ôčka, -očka, -enka/-ienka, -uška, -ečka*. Prípona *-ička* môže vystupovať aj ako primárna so základmi, ktoré sú zakončené skupinou spoluhlások, napr. *princeznička*. Pri tvorení ženských deminutív takisto vznikajú v základoch alternácie, napr. dĺženie základu alebo hlásková zmena *k/č, u/ú, e/ie, ch/š*, napr. *strecha – strieška*,

c. **deminutívne prípony stredného rodu** – základné sú *-ko, -ce*, primárna je *-ka*, sekundárne sú *-ičko, -ecko/-iečko, -ôčko/-očko, -úško, -ienko, -ičko/-očko/-očičko*, terciálne *-ičičko, -ičečko*.

K deminutívam stredného rodu sa zaraďujú aj názvy mláďat, ktoré nie sú vlastnými deminutívami, ale s nimi súvisia (porov. *húsa*). Niektoré mená s významom mláďat (*-ča: pohan – pohanča, sojka – sojča* a variant *-iča: psíča, oslíča*) mávajú aj deminutívny význam. Názvy mláďat sa dajú ďalej zdeminutívniť.

Okrem základného kvantitatívneho významu môžu mať deminutíva aj kvalitatívny, expresívny význam, čiže môžu označovať nielen niečo malé, ale aj (ne)milé... Prechodné prípady s kvantitatívno-kvalitatívnymi hodnotami zistujeme z kontextu, porov. expresíva 1. s kladným citovým významom typu *pastierik, dievčička*, 2. so záporným citovým významom: *národík, učiteľik, úradníček, inžinierik*.

Deminutívny význam sa stráca, ak sa deminutívna odvodenina použije v terminológii: *stĺpec, klinec, vzorec, (vodovodný) kohútik*.

2. **adjektívne a adverbiálne deminutíva** – tvoria sa dlhšou príponou, ktorá obsahuje spoluhlásku *k*; základné sú prípony *-učký/-učičský*, sekundárne *-ušký, -unký, -ulký, -ulinký* s variantom so zdvojeným a viacnásobným segmentom *-li-*, pričom sa intenzifikuje ich expresívnosť, napr. *malililinký*. Takýmito istými príponami tvoríme aj príslovky, napr. *tepluško*. Adjektívne a adverbiálne deminutíva sa tvoria veľmi pravidelne, pričom túto ich pravidelnosť sprevádzajú nasledujúce znaky:

1. v prípone je vždy samohláska *u* (okrem *maličský*),
2. samohláska pred *u* je vždy krátka (*nizučský*),
3. spoluhláska pred *u* je vždy tvrdá (*skromnučko*),
4. kvantita odvodzovacieho základu sa pred odvodzovacou príponou nemení: *biely – bielučský*. Výnimky v tvorení predstavujú adjektíva *krátky, blízky, nízky, úzky*, pri ktorých sa *k* vypúšťa (*kratučský, blizučský*).

3. **deminutívne slovesá** – sú jedným zo znakov, ktorými sa slovenčina odlišuje od niektorých iných slovanských jazykov a touto vlastnosťou sa podobá s južnoslovanskými jazykmi. Základné sú prípony *-kať, -ikať, -likať* (*kopkať, krivkať, mrnkať*). Za deminutívne slovesá môžeme pokladať aj slovesá utvorené z citosloviec, napr. *jojkať, čľupkať, ločkať*.

Deminutíva sa zaraďujú medzi modifikačné odvodeniny.

Význam deminutív možno na kvantitatívnej osi konfrontovať s augmentatívami, s ktorými sa polarizujú na pozadí protikladu *malé – veľké*.

demotivácia – postupná premena motivovaného slova na nemotivované slovo, ktorá prebieha demotivačným cyklom, teda postupne v niekoľkých fázach:

1. počiatočná spätosť s motivantom – *hodnotiť > hodnotiteľ, cukor > cukrový, výrazný > zvýrazniť*;
2. oslabená sémantická súvislosť s motivantom, napr. *spisovať ~ spisovateľ, druh ~ družstvo, malomesto ~ malomeštiak, stôl ~ stolovať*;
3. strata genetického vzťahu s motivantom, napr. *priať > < priateľ*.

Stratou súvislosti s motivantom vznikajú ↑ homonymá, napr. *pevnosť¹ – pevnosť², pero¹ – pero² – pero³*.

denotácia – je označovací (ukazujúci) vzťah medzi slovom a vecou.

denotát – je predmet mimojazykovej skutočnosti, v sémantickom trojuholníku označovaný ako vec, ktorou sa rozumie konkrétny alebo ideálny predmet, jav alebo udalosť.

deonymizácia – ↑ apelativizácia.

dependencia – závislosť medzi najmenej dvoma výrazmi v jazykovej komunikácii, pričom závislé prvky možno voľne meniť; p. stálu, nemennú závislosť pri ↑ interdependencii.

deproprializácia – ↑ apelativizácia.

derivatéma – základná jednotka slovotvorného systému ako základný výskumný objekt derivatológie; lexikálna jednotka ako produkt slovotvornej motivácie v jej vlastných vzťahoch; podľa základného vzťahu medzi fundujúcim slovom a derivátom rozlišujeme štvorakú povahu týchto vzťahov:

1. **mutačný** (*plávať* = názov deja; *-ec* = osoba; *-áreň* = miesto),
2. **modifikačný** (pridanie príznaku, napr. *učiteľ* – *učiteľka*, *malý* – *maličký*, *malilinký*),
3. **transpozičný** (zmena slovného druhu, napr. *behať* – *beh*),
4. **reprodukčný** (imitácia, napr. *joj* – *jojkať*).

Pozri aj **mutačné, modifikačné, transpozičné, reprodukčné odvođeniny**.

derivatológia – jazykovedná disciplína, ktorá sa zaoberá fungovaním princípov slovotvornej motivácie v slovnej zásobe, ktoré sa uplatňujú v ↑ derivácii. Skúma tak postupy tvorenia nových slov, ako aj slovotvorné štruktúry už jestvujúcich slov.

derivácia – tvorenie nových slov na základe iných, jestvujúcich slov, odvodzovanie, a to so zmenou ich morfolologickej stavby. Rozličnými postupmi derivácie vznikajú **deriváty** (odvođené slová). Je to jeden z dvoch najčastejších slovotvorných spôsobov

v slovenčine popri ↑ kompozícii. Podľa toho, aký slovotvorný formant sa pri derivácii uplatňuje, rozlišujeme pri nej štyri druhy:

1. **sufixácia** (derivácia príponami): *silný* > *silniet'*, *šach* > *šachovať*,
2. **prefixácia** (derivácia predponami): *sila* > *presila*, *otec* > *praotec*,
3. **konfixácia** (derivácia predponami aj príponami zároveň, t.j. pomocou konfixov): *pod - päť - ok*,
4. **konverzia** (bez afixov, v slovenčine menej produktívny druh): *letieť*' > *let*, *loviť*' > *lov*, *bežať*' > *beh*.

Náuka o derivácii sa nazýva ↑ derivatológia.

desémantizácia – strata vlastného významu a

1. pokles výrazu na nižšiu úroveň, ako je lexikálna: *mnoho* > *mnohouholný*,
2. prechod do iného slovného druhu: *čerta* (tvar substantíva v akuzatíve) > *čerta* (časť; *čerta si ty spravodlivá dievka* = nie si spravodlivá).

designácia – vzťah kognitívneho, poznávacieho odrazu medzi javom objektívnej reality a ideálnym obsahom jazykového znaku, t.j. vzťah medzi denotátom a designátom.

designát – zmyslovo-rationálny odraz veci vo vedomí poznávacieho subjektu.

designátor – zvuková podoba jazykového znaku, ktorá zachytáva označujúcu zložku znaku – **signifikant**.

determinologizácia – strata terminologickosti v dvoch smeroch:

1. strata odborného významu slova ako termínu a jeho odsunutie do neterminologickej vrstvy slov, napr. pôvodný fyzikálny termín *váha* sa nahradil termínom *hmotnosť*, pričom výraz *váha* sa naďalej uplatňuje v neodbornej komunikácii;
2. prienik vedecko-technických termínov z úzkej odbornej sféry do rozličných oblastí života, napr. termíny *raketa*, *kontakt*, *reaktor*, *televízia* sú naďalej platné termíny v určitých odboroch, ale vystúpili za hranice zúženej odbornej sféry.

dialektizmus – dialektizmy sú nárečové prvky v spisovných komunikátoch, ktoré naplňajú rozmanité štylizračné zámy hovoriaceho (exotizácia, charakterizácia postáv atď.), pričom najčastejšie sa tu uplatňujú prvky slovnej zásoby (*kovaľ* oproti *kováč*, *krumple* oproti *zemiaky* atď.).

distribúcia – pravidelnosť výskytu jazykových jednotiek (v deskriptívnej jazykovede).

domáce slová – v slovnej zásobe väčšia časť slov, ktorá predstavuje historické jadro základného slovného fondu. Táto časť pozostáva z viacerých vrstiev:

1. indoeurópska vrstva (*vlk, ovca, mäso*),
2. vrstva slov spoločná slovanským a baltským jazykom (*krava, vrava, nôž, sladký, dívať sa*),
3. praslovanská vrstva (príbuzenská terminológia – *otec, mať, brat, sestra, dcéra*),
4. slová onomatopoického pôvodu a názvy rozličného pôvodu (*pes, medved', slza*),
5. slová prevzaté z germánskych jazykov v praslovanskom období (*peniaz, mýto, chyža, sklo, kniha*).

Náprotivkom domácich slov sú ↑ prevzaté slová tvoriace menšiu časť slovnej zásoby.

dubleta – dvojtvar, p. ↑ identita slov.

dysfemizmus – dysfemizmy sú expresívne slová a výrazy, ktorými sa obraznou formou zveličuje záporné hodnotenie, obyčajne **nadávk**y a **hanlivé slová**, napr. *somár, chruño, baran, krava* (o človeku). Protipólom sú eufemizmy.

elatív – výraz vyjadrujúci najvyššiu mieru vlastnosti, a to:

1. tvarom superlatívu bez ohľadu na predchádzajúce stupne, napr. *najlepšie (jedlo), najhorší (herec)*, teda vo vzťahu k viacerým skutočnostiam (najlepšie jedlo mojej mamy – v rámci jej jedál, v rámci všetkých doteraz ochutnaných jedál, v rámci celého sveta...),
2. hyperbolizujúcim tvarom adjektív: *obrovský, vynikajúci*,

3. slovotvorne, obyčajne v náboženských textoch, napr. *prekrásny, premilý, prečistý, prevznešený*.

emocionálnosť slov – vlastnosť emocionálnych slov, ktoré vo svojom význame obsahujú citový postoj podávateľa. Emocionálnosť slov je jadrom **expresívnosti** slov. Lexikálne emocionálne slová sú opakom **nocionálnych** (bezpríznakových) slov. Emocionálnosť sa utvára z **kladného** alebo **záporného** postoja podávateľa;

1. kladný postoj sa vyjadruje **deminutívami** (*vtáčatko, vlásočky*), **hypokoristikami** (*starká, mamulienka, zlatko*), **detskými slovami** (*bacnúť, havko, hajať*), **eufemizmami** (*požičať si* namiesto *ukradnúť*, *usnúť* namiesto *zomrieť*);

2. záporný postoj sa vyjadruje **augmentatívami** (*nosisko, psisko*), **nadávkami, kliatiami** a **vulgarizmami** (*sviňa, žranica*), **iróniou kontrastného významu deminutív** (*učiteľik, úradníček*).

enantiosémia – vnútrošlovná ↑ antonymia.

etymologický slovník – lexikografické dielo, v ktorom sa spracúvajú výsledky genetického výskumu slovnej zásoby, najmä informácie o ich pôvode a o pôvodných významoch slov. Známa je knižná práca A. Bernoláka *Etymologia vocum slavicarum* (Etymológia slovenských slov) z r. 1791 a *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského* od V. Macheka z r. 1957. Početné štúdie o etymológii publikoval Š. Ondruš. V súčasnosti vzniká etymologický slovník v JÚLŠ SAV.

etymológia – z gr. *etymología* z *étymos* „správny, pravdivý“ a *logía* „veda“, jazykovedný odbor, ktorý skúma vývin slovnej zásoby, pôvod, prvotnú štruktúru a pôvodný význam slov.

etymón – základ, koreň slova, prastarý význam slova.

eufemizmus – euphemizmy sú zjemňujúce slová, ktorými sa nahrádza priame pomenovanie vecí spoločensky nevhodných, nepríjemných alebo zraňujúcich cítenie, napr. *smrť* = *zosnutie*, *zomrieť* = *dodýchať*, *opilec* = *kamarát z mokrej štvrte*,

ukradnúť = *kúpiť za päť prstov a šiestu dlaň* atď. Tieto výrazy sa nazývajú aj **melioratíva**, lebo sa nimi meliorizuje, zjemňuje jazykový prejav (akoby medom). Typickým prostriedkom zjemnenia je **litotes**: *nemladý*, t.j. „ani starý, ani mladý“, *nie najmladší*, t.j. „starý“.

exonymum – exonymá sú prevzaté slová, ktoré majú domácu pravopisnú podobu. P. aj ↑ prevzaté slová; napr. *Londýn* – *London*, *džús* – *juice*, *šanson* – *chanson*. Medzi exonymá sa zaraďujú aj prechýlené cudzie ženské priezviská: *Merkelová* – *Merkel*. Pozor, niečo iné sú ↑ exotizmy.

expresívne slová – sú štylisticky príznakové slová, ktoré vo svojom význame zahrňujú emocionálne hodnotenie, na čo upozorňuje aj ich zvuková, tvarová alebo sémantická nápadnosť, napr. *mamka*, *mamička*, *mamulienka* – *matka*. Prisudzuje sa im kladné alebo záporné citové zafarbenie, takže sa nimi vyjadruje kladný alebo záporný postoj k veci, v komunikačnom akte aj voči recipientovi. Kladné citové hodnotenie reprezentujú **eufemizmy**, **deminutíva**, **hypokoristiká**, **laudatíva**, záporné citové hodnotenie **dysfemizmy**, **pejoratíva**, **augmentatíva**, **tabuové slová**, **hrubé slová**, **skatologické** a **vulgárne slová**. Expresívnosť slov reflektujeme v konkrétnej komunikácii, pri ktorej môže mať takúto funkciu aj ináč neutrálne slovo. Inherentná expresívnosť v lexikálnom význame vyčleňuje skupinu slov s emocionálnym hodnotením, niekedy nazývaných aj emocionálno-expresívnymi pomenovaniami.

expresívnosť – subjektívne kladné alebo záporné hodnotenie komunikovaného obsahu a postoj k adresátovi v konkrétnej komunikácii; ak je expresivita inherentnou súčasťou lexikálneho významu, hovoríme o slovách s emocionálnym hodnotením, ktoré sú náprotivkom ↑ nociónálnych slov. nazývajú sa aj ↑ emocionálne slová alebo emocionálno-expresívne slová, častejšie sa tu však používa súhrnný vžitý termín expresivizmy či expresívne slová.

extenzionál – termín z oblasti extenzionálnej sémantiky, ktorá za svoje teoretické východisko pokladá vzťah medzi vecami a ich vlastnosťami, ktorý je základom

významu slov, keďže každý výraz sa vzťahuje na svoj extenzionál, t.j. na triedu vecí a ich vlastností, ako aj na vzťahy medzi vecami a vlastnosťami. Extenzionálom vlastného mena, napr. *Hviezdoslav*, je *osoba*, meno *Dunaj* má extenzionál *rieka*. Extenzionál slova *strom* predstavujú všetky *druhy stromov*, slovo *dom* má extenzionál vo všetkých typoch *stavieb určených na bývanie*.

falošná motivácia – zdanlivá korešpondencia medzi významovo vzdialenými slovami v slovtvorbe; napr. *dobrodruh* nie je *dobry druh*, ale *pobehaj*, *podvodník*, *veľryba* nie je *ryba*, ale *cicavec* (úlohu zohráva vedecké poznanie pomenovanej veci).

familiarizmus – familiarizmy sú familiárne slová, druh expresív, pri ktorých sa pojmová kognitívna zložka spája s istým citovým, zvyčajne kladným hodnotením, napr. *môj*, *moja*, *môjko/mojko*, *mojenko* (pomenovanie manžela, partnera, priateľa...), *zlatko* (oslovenie milovanej osoby) atď.

frazéma, frazeologizmus, frazeologická jednotka – odvodená jazyková jednotka, ktorá vznikla významovým prehodnotením a ustálením voľného slovného spojenia (*klepnúť niekomu po prstoch*), ďalej prehodnotením ustáleného nefrazeologického výrazu (*bod mrazu* v sociálnych vzťahoch je pôvodne z fyzikálneho termínu) alebo odvodením od jestvujúcej frazémy (*šikmá plocha* > *dostať sa na šikmú plochu*). Frazémy charakterizujú tieto tri najdôležitejšie vlastnosti: obraznosť, expresívnosť a ustálenosť. Rozdeľujú sa z viacerých hľadísk:

1. **sémantické triedenie**, t.j. podľa toho, či celkový význam vyplýva alebo nevyplýva z významov jednotlivých komponentov spojenia

– **frazeologické zrasty**, pri ktorých celkový význam nevyplýva z významov jednotlivých zložiek, napr. *otráviť červíka* „vypiť nalačno štamperlík pálenky“

– **frazeologické celky**, pri ktorých prenesený význam v istej miere súvisí s významom niektorých zložiek, napr. *držať jazyk za zubami* „mlčať“

– **frazeologické spojenia**, pri ktorých jedna zo zložiek má viazaný význam slova, ale ostatné zložky sa prejavujú v priamom, neprenesenom význame, napr. *slepá ulica*

– **frazeologické výrazy**, pri ktorých sa každá zložka uplatňuje v neprenesenom význame, ale pre expresívnosť a ustálenosť patria medzi frazémy, napr. *nie je všetko zlato, čo sa blyští*

– **frazeologické združeniny** predstavujú jazykový opis určitého gesta, napr. *pokrčiť plecami, mávnuť rukou nad niečím*.

2. **konštrukčné triedenie** sa zakladá na syntaktickej charakteristike spojenia

– **frázy** sú vety a súvetia, napr. *Je mu to proti srsti – Keď sa šťastie unaví, sadne aj na somára*. Medzi frázy sa zaraďujú

I. **príslovia** čiže **parémie**, ktoré obrazne alebo gnómicky, zhustenou formou obsahujú určitú múdrosť alebo skúsenosť a poučujúci zámer, pričom pochádzajú z folklóru alebo vznikli z rozmanitých citátov, sentencií, aforizmov a podobne, napr. *Z peknej misy sa nenajješ*.

II. **porekadlá**, ktoré obsahujú ustálené konštatovania alebo hodnotenia určitej situácie, stavu, deja či javu, pričom ich zmysel je vždy obrazný, napr. *Nebude zo psa slanina, ani z vlka baranina*.

III. **pranostiky**, t.j. tematicky vymedzený druh fráz, ktorý sa podľa komunikatívnej funkcie zblízuje buď s príslovím, alebo porekadlom, opierajúci sa o pozorovanie javov v prírode, napr. *Studený máj, v stodole raj*.

– **frazeologické výrazy**, **úslovia** sú jednotky mennej povahy, napr. *nemastný – neslaný*

– **minimálne frazémy** – jednotky pozostávajúce zo spojenia jedného plnovýznamového a neplnovýznamových slov, napr. *ani za mak, na smiech*.

3. **triedenie podľa miery ustálenosti**

– **petrifikované**, t.j. zmeravené frazémy, na ktorých tvare alebo lexikálnom obsadení nemožno nič meniť, napr. *deň čo deň, z času na čas*

– **paradigmatické**, pri ktorých možno uplatniť tvarové zmeny, napr. *držať sa niečoho zubami-nechtami – držím, držíš, drží sa... niečoho zubami-nechtami*

– **variantné**, t.j. varianty frazém čiže viaceré ustálené podoby tej istej frazémy, napr. *rád pozerá na dno pohára/pohárika, pliesť bič/korbáč na niekoho*.

4. **štylistické triedenie**, t.j. podľa štylovej príslušnosti, najčastejšie na **hovorové** (*dostať sa medzi mlynské kamene*) a **knižné** (*dostať sa medzi mlynské žarnovy*).

5. **triedenie podľa pôvodu** na domáce, prevzaté (*Achillova päta* „slabina“) a citátové (*Quot capita, tot sententiae – Koľko hláv, toľko názorov*).

6. **triedenie podľa funkcie** na **nominatívne frazémy** (rovnosť so slovným pomenovaním, napr. *čierny obchod*) a **komunikatívne frazémy** (sú menej rovnosť so slovom, ale s vetou majú výpoved'ový charakter: *ťahat' za kratší koniec, ťahať za jeden povraz, ťahať sa s pánmi za prsty*).

frekvencia slov – distribúcia slov, výskyt slov v určitom jazyku alebo v jazykovom korpuse, ktorý je založený na frekvenčnej štatistike. V lexikografii má uplatnenie v podobe frekvenčných slovníkov.

fundujúce slovo – základové slovo, motivujúce slovo, ↑ motivant.

galicizmus – prevzaté slovo pochádzajúce z francúzštiny, napr. *atašé, dáma, frizúra, plenér, madam*.

geonymum – geonymá sú vlastné mená pomenujúce objekty na povrchu Zeme a nebeské telesá, t.j. presne fixované a kartograficky zachytené objekty.

germanizmus – prevzaté slovo pochádzajúce z nemčiny, napr. *šľachta, fľaša, farba, švagor*.

glosár – podrobný slovník určitého textu alebo vôbec slovník staršieho typu (v stredoveku).

grécizmus – slovo prevzaté zo starej gréčtiny do iného jazyka. napr. *archijerej, jerej, archimandrita*.

Hadbavného slovník (pís. i Hadbabného) – prekladový (latinsko-slovenský) slovník ku Kamaldulskej Biblii, ktorá sa zachovala na fare v Cíferi.

hanlivé slovo, pejoratívum – pejoratíva sú expresívne slová s negatívnym emocionálnym hodnotením, ktoré je zvyčajne podmienené objektívne jestvujúcimi negatívnymi vlastnosťami, napr. *absentér, pelech, bodrel, naparovať sa*, prípadne diskriminačným diskurzom: *buzerant, romák, rusák*.

haplológia – z gr. *haplos* „jednoduchý“, *logos* „slovo“ – zjednodušenie, ktoré vzniká zrušením jednej z dvoch rovnakých, po sebe nasledujúcich slabík, napr. *tragickokomický – tragikomický*.

heteronymum – heteronymá sú dve alebo viaceré pomenovania tej istej veci, ktoré sa odlišujú formou aj motiváciou. Heteronymia zahrnuje, ale zároveň prevyšuje systémovú synonymiu, jej podstata vyplýva z časového zaradenia istého pomenovania (*rastlinopis – botanika*), priestorového zaradenia (krajovosť, napr. *harmanček, kamilka, rumanček*), zo zaradenia podľa prirodzeného rodu (*brat, sestra*), zo zaradenia k rozdielnym fondom kultúry (v pravosláví *čása*, v západných cirkvách *kalich*) alebo z príslušnosti k rozdielnym formám národného jazyka; v širšom zmysle sa za heteronymá pokladajú aj pomenovania tej istej veci v rozličných jazykoch (napr. *stól, stůl, Tisch, asztal...*).

hispanizmus – slovo prevzaté zo španielčiny, napr. *toreádor, tortilla, gaučo*.

historizmus – historizmy sú slová, ktoré sa v súčasnosti bežne nepoužívajú, lebo spolu so spoločenskými zmenami sa prestali používať určité reálie, napr. *dereš, palatín, zlatka*. P. aj ↑ archaizmus.

hniezdovanie – zostručňujúci postup v lexikografii slovníkov menšieho rozsahu, pri ktorom sa bežné deriváty z úsporných príčin spracúvajú v rámci jedného slovníkového hesla tak, že sa vytvára „hniezdo“ slov bez opätovného výkladu a s vypustením slovného koreňa, napr. *imitátor, -ka, -ský, -stvo*.

hodonymum – hodonymá sú podskupinou ↑ toponým; názvy komunikácií.

homonymia – rovnosť, vzťah medzi slovami, ktoré majú odlišný význam, ale rovnakú formu; od homonymie treba odlišiť polysémiu, pri ktorej sa zachováva súvislosť medzi jednotlivými významami slov. Homonymiu neslobodno stotožňovať ani s tautonymiou, pri ktorej sa stretávajú prvky rozličných systémov, napr. spisovný jazyk a nárečie (oliva = „strom a plod olivovníka“, v nárečí „orgován“). Homonymia vzniká:

1. rozpadom polysémie, čiže rozpadom jedného slova prostredníctvom významového rozčesnutia v priebehu vývinu, napr. *vlna*¹ = ovčia vlna, *vlna*² = na vode,
2. odvodzovaním slov s nerovnakou príponou alebo s nerovnakým základom, napr. *vodička*¹ = demin. k *voda*, *vodička*² = šoférka (od *vodiť*, *viest*),
3. pribratím rovnosť, vzťah jedného zdomácneného slova k jestvujúcemu domácemu náprotivku: *čelo*¹, *čelo*².

Pri homonymii musí byť zachovaná hlásková zhoda vo všetkých tvaroch.

Vzťah homonymie netvorí:

1. **homomorfy**, pri ktorých nastáva zhoda len v daktorých tvaroch, napr. *mat'* = matka, *mat'* = niečo vlastniť; *nos!* = imperatív od nosiť, *nos* = časť tváre,
2. **homofóny**, pri ktorých vzniká zvuková zhoda vo výslovnosti, ale graficky sú odlišné, napr. *plod* – *plot*, *viest'* – *viezt'*,
3. **homografy**, napr. *panický* [n] od *panika*, *panický* [ň] od *panic*, ktoré sa rovnako píšú, ale rozlične vyslovujú.

homonymum – homonymá sú rovnosť, vzťah slov, slová majúce rovnakú hláskovú podobu, ale rozdielny význam; v lexikografii sa uvádzajú indexovými číslicami, napr. *čelo*¹ = časť hlavy, *čelo*² = hudobný nástroj. Testom na zistenie homonym je identita vo všetkých tvaroch, preto slová *družba* = ženíchov priateľ a *host'* na svadbe a *družba* = priateľstvo nie sú homonymá (pri skloňovaní sa ich tvary nestotožňujú).

homosémia – úplná zhoda významu dvoch slov; na rozdiel od ↑ synonymie je veľmi zriedkavá; možno ju stotožniť s rovnosť, vzťah slov, slová majúce rovnakú hláskovú podobu, ale rozdielny význam; v lexikografii sa uvádzajú indexovými číslicami, napr. *oblok* – *okno*.

hovorové slovo – hovorové slová tvoria lexikálne jadro hovorového štýlu; keďže sú stylisticky príznakové, predstavujú aj charakteristické štýlémy tohto štýlu, napr. *dopravár, bufetárka, baloňák...* Hovorové slová sú spisovné!

hrubé slovo – ↑ vulgarizmus.

hungarizmus – slovo prevzaté z maďarčiny, napr. *orság, biršag, čardáš* atď.

hydronymum – vlastné meno vodného objektu, vodný názov.

hyperonymia – druh lexikálneho vzťahu čiastočnej významovej zhody; napr. slovo *jablko* je hyperonymum slova *renetka*; opak **hyponymie**.

hypokoristikum – (gr. *hypokoristikos* „pochvalný“) lat. *laudativum* – dôverné, maznavé a intímne pomenovania s kladným citovým hodnotením, napr. *mamička, deduško, Katuška* atď.

hyponymia – druh lexikálneho vzťahu čiastočnej významovej zhody, napr. slovo *vrabec* je hyponymum k slovu *vták*; opak **hyperonymie**.

choronymum – choronymá sú časťou ↑ toponým, pomenúvajú sa nimi väčšie územné celky, napr. svetadiely, ostrovy, polostrovy, púšte (prírodné celky) a štáty, krajiny, okresy (administratívne celky).

chrématonymum – chrématonymá sú vlastné mená objektov, ktoré nie sú pevne fixované v krajine (na rozdiel od toponým, ktoré sú pevne fixované), sú výsledkom ľudskej činnosti s dosahom na ekonomické, politické a kultúrne vzťahy v spoločnosti, napr.

faleronymum (pomenovanie vyznamenaní, medailí, rádov): *Cena Jána Hollého*,

akcionymum (dejinná udalosť): *Nežná revolúcia*,

ergonymum (inštitúcie, organizácie, závody, spolky): *Spolok priateľov piva*,

logonymum (firmy, obchody atď.): KIA, p. osobitné heslo,

aktonymum, dokumentonymum (významné akty, dokumenty): *Lisabonská zmluva*,

pragmatonymum (výrobky, továrenské značky): *Bat'a*,

ideonymum (duchovná kultúra): *Dúhový pochod v Bratislave*, *Púť Matky Božej na Kalvárii v Nitre*.

identita slov – čiže totožnosť slov sa zakladá na **ustálenej forme** a **ustálenom význame**. Ak sú dve slová zhodné iba formou, nie významom, už nejde o to isté slovo, ale o dve rozdielne slová – homonymá. Zvuková zhoda homoným musí byť vo všetkých tvaroch. Totožnosť slov sa narúša nerovnakosťou formy. Za to isté slovo však pokladáme také prípady, pri ktorých ide o malé formálne rozdiely, ktoré vznikli v priebehu vývoja. Patria sem dublety a varianty:

1. **dublety** – dvojtvary, napr. *zas*, *zasa*, *zase*,

2. **varianty** – hláskoslovné: *šplachnúť/šplechnúť*, *hvizdot/hvizgot*,

– tvarové: *apoštoli/apoštolovia*,

– slovotvorné: *suseda/susedka*, *rybí/rybací*, *šuplík/šuflík*,

– pravopisné: *parfum/parfém*, *dizajn/design*.

idióm – nepreložiteľné ustálené slovné spojenie, druh frazémy, napr. k frazéme *podlamujú sa mu kolená* by sme relevantný ekvivalent z nemčiny doslovne preložili *má mäkké kolená*.

infix – morféma, ktorá sa vsúva do slovného základu, a to zvyčajne do prvej slabiky, napr. *pondelňa - j - ší*, *pál - ě - ivý*, *chyt - l' - avý*.

interdependencia – vzťah vzájomnej bilaterálnej závislosti medzi takými jazykovými prvkami, ktoré nemôžu existovať bez seba, samostatne, vždy vystupujú spolu, napr. ↑ antonymá.

interferencia – vzájomné ovplyvňovanie jazykov, čo sa prejavuje najmä v preberaní slov; pre slovenčinu je charakteristická ovplyvnenosť slovnej zásoby bohemizmami zo susednej češtiny.

interfix – zložka slova bez vlastného významu, ktorá má funkciu spájajúcej morfémy, napr. koreň + sufix; je to tzv. interfigovaná čiže vkladná morféma: *pred - a - j - ú, bač - ov - ský*.

italizmus – slovo prevzaté z taliančiny, napr. *bandita, torta, andante, piano, cinzano, pizza, lodžia*.

jadro slovnej zásoby – základný fond slovnej zásoby, predstavuje časť slovnej zásoby, ktorá je nevyhnutná pri rečovej komunikácii, zo štatistického hľadiska je to približne 800 najfrekvencovanejších slov; sú to zvyčajne najkratšie a historicky najstaršie slová. Jadro slovnej zásoby sa úplne neprekrýva s centrom slovnej zásoby, ktoré je oproti jadru viac dynamické.

jazykový znak – druh znaku, ktorý zastupuje veci tým, že na ne poukazuje a označuje (zastupuje) ich prostredníctvom zvukového reťazca; má bilaterálnu povahu, t.zn., že jeho neoddeliteľnými zložkami sú **označujúce** (signifikant) a **označované** (signifikát). Ich spojenie je arbitrárne (ľubovoľné) a konvenčné (založené na dohode).

jednoslovné frazémy – založené na idiomatičnosti jednotlivých slov alebo ich tvarov, napr. *o Jáne* = okolo Jána, *tlčhuba* = táraj, klebetný človek, *zotrieť* (niekoho); na zmene neživotného doplnenia slovesa životným: *zahriaknuť, pokarhať niekoho*.

kalkovanie – tvorenie slov, tzv. kalkov z domácich slovotvorných prostriedkov napodobnením štruktúry slov v inom jazyku, nazývané aj „prekladanie“ slov, napr. podľa nem. *Kunststoff* sa v slov. utvorilo *umelá látka*, z lat. *subjekt* je kalk *podmet*.

kancelarizmus – kancelarizmy sú slová úzko späté s myslením v administratíve, podporujúce tendenciu schematickeho a klišeovitého vyjadrovania úradníkov, predstavujú osobitnú zložku príznakových slov, ktoré charakterizujú administratívny štýl. V umeleckých textoch sa využívajú ako charakterizačné prostriedky a na

budovanie komiky (napr. v diele M. Lasicu a J. Satinského): *dostavte sa* (namiesto *príd'te*), *nahlásiť*, *udať* (počty), *mať dopad*, *penále*.

klišé – výrazy, ktoré mechanickým opakovaním stratili pôvodný význam a nadobudli povahu prázdnych slov (expletív), napr. *obrovský*, *záležitosť*, *položka*.

kmeň – tvarotvorný základ, časť slova, ktorá sa nemení v tvaroch toho istého slova a ku ktorej sa pripájajú pádové alebo osobné prípony a koncovky, napr. *dobr - ý*, *dobr - ého*; *nesie - m*, *nes - ú*, *nes - me*. Tradične sa rozoznávajú menné a slovesné kmene. Z hľadiska zloženia sa rozlišujú jednoduché (totožné s koreňom), napr. *mest - o*, a odvodené (utvorené kmeňotvornými odvodzovacími príponami, napr. *gitarist - a*. Pri slovesách sa rozlišujú infinitívne (neurčitkové) a prízentné (prítomníkové) kmene.

knížné slovo – slovo pasívnej slovnej zásoby charakteristické pre písomné prejavy, napr. *človečenstvo*, *zomknúť sa*, *skon*, *koexistencia*, *milieu*. Využíva sa ako výraz nadnesenosti, výlučnosti alebo sprevádza pokus o intelektualizáciu prejavu.

kolokácia – sémanticky podmienená spájateľnosť slov, ktorou sa realizujú rozmanité aktuálne významy slovných spojení, napr. *čierne pivo*, *čierna káva*, *čierna totalita*, *čierny obchod*.

komponentová analýza – sémantická analýza, ktorej podstata je v skúmaní významu slov pomocou vyčleňovania sémantických komponentov čiže **sém**, pričom sa aplikujú dva základné postupy:

1. rozloženie významov na elementárne komponenty (kvantovanie, sémová analýza),
2. opis štruktúry zložitých významov pomocou menej zložitých (metóda sémantických množiteľov);

rozlišujú sa štyri druhy sémantických komponentov:

I. **kategoriálne komponenty** (KK), ktoré majú lexikálno-gramatickú povahu, sú najvšeobecnejšie, predurčujú jestvovanie lexikálno-gramatických tried slov (slovných druhov),

II. **subkategorálne komponenty** (SK), ktoré predstavujú nižší stupeň zovšeobecnenia pomocou sém „*životnosť – neživotnosť*“, „*akosť – vzťahovosť*“, „*činnosť – stavovosť*“, na ich základe možno predpokladať lexikálno-gramatické podtriedy slov, napr. životné alebo neživotné substantíva,

III. **generické komponenty** (GK), ktoré integrujú významovo blízke lexikálne jednotky,

IV. **identifikačné komponenty** (IK), ktoré špecifikujú význam ako jedinečnú sémantickú jednotku.

Príklady: *učiteľ* KK „substancia, predmetnosť“

SK „životnosť; konkrétnosť, počítateľnosť...“

GK „osoba istého povolania“

IK „učiť“

predať KK „dynamický príznak“

SK „činnosť“

GK „dať“

IK „za peniaze“.

kompozícia – spôsob tvorenia zložených slov, ↑ kompozít, pri ktorom sa nové slovo tvorí z dvoch alebo viacerých slov, resp. slovných základov; p. ↑ tvorenie slov.

konfixácia – druh afixácie, pri ktorej sa základové slovo modifikuje zároveň prefixom aj sufixom: *prst* + konfix *ná-*, *-ok* = *náprstok*; *presn(ý)* + konfix *s-*, *-it'* = *spresniť*.

konkordancia – špeciálny druh vecného slovníka, prehľadný zoznam slov, vyskytujúcich sa v určitom texte (kniha, súbor kníh), usporiadaných abecedne a opatrených mikrokontextom; bežné sú biblické konkordancie, ktoré za heslovým slovom obsahujú aj číselné súradnice (kniha, hlava, verš), v ktorých sa nachádza mikrokontextový doklad z Biblie. Na rozdiel od biblického slovníka, v ktorom sa s heslom viaže vecné vysvetlenie a dokladanie relevantných miest výskytu vo všetkých biblických knihách istého kánonického súboru, v konkordancii sa uvádza iba fragmentárne slovné okolie, nedosahujúce úroveň samostatného citátu. Známa je

Biblická konkordancia od Juraja Potúčka (Cirkev bratská, CN, Bratislava 1985). Nemáme novú slovenskú biblickú konkordanciu, ktorá by sa opierala o jednotný nadkonfesionálny biblický preklad, a to pre nízku úroveň ekumenického zmýšľania.

Ukážka hesiel:

MYŠ

- 3M 11,29 bude nečistým ... m.
1Sa 6,4 dáte ... 5 zlatých m-í
– 5 podoby svojich m-í
– 11 zlaté m-i; 18
Iz 66,17 jedia ... ohavnú vec a m-i

SKYVA

- Rút 2,14 budeš máčať svoju s-u v octe
Jób 31,17 jedol som sám svoju skyvu
Ján 13,26 komu ja omočím s-u chleba
– 30 vzal s-u, hneď vyšiel

konotácia – na rozdiel od denotácie je to redundantné rozširovanie jazykového znaku na základe schopnosti vyvolávať v komunikácii širšie významové pole, ako je to, ktoré bezprostredne odráža; **konotát** je potom výraz, ktorý popri čisto denotatívnom význame priberá vedľajšie (sprievodné) významy v zhode s konotačným a asociačným poľom v určitom textovom prostredí.

kontaminácia frazém – skríženie dvoch ustálených frazém do chybného celku: *vypíť kalich utrpenia do dna + vystúpiť na Kalváriu* > **vypíť Kalváriu do dna*.

konverzia – tvorenie nových slov od jestvujúcich slov bez kmeňotvornej prestavby čiže zmenou ich tvaroslovnej charakteristiky, napr. *loviť* – *lov*, *letieť* – *let*, *tmavý* – *tmavnúť*. Neuplatňujú sa pri nej afixy, ale vo funkcii slovotvorného formantu vystupuje zmena paradigmy odvodeného slova vzhľadom na odvodzujúce slovo.

koreň slova – časť slova alebo slovného tvaru, ktorá je nositeľom základného lexikálneho významu, jedna z morféme, nazývaná aj koreňová morféma; rozlišujeme ju jednak v **tvaroch**, napr. *ruža – ruže, ruži, ružu...*, jednak v **derivátoch**, napr. *ruž - ový, -ička, -iak, -ica, -ienka, -oviet'*... Koreň slova býva zvyčajne rovnaký v tvaroch aj v odvodeninách, niekedy však podlieha alternáciám, t.j. samohláskovým alebo spoluhláskovým zmenám.

korpus – záznam súboru jazykových výpovedí na lingvistický opis a argumentáciu; môže mať podobu vybraných textov alebo súborov textov istého tematického či štýlového okruhu, alebo podobu mikrotextov na úrovni excerptov, dokladajúcich istý jazykový jav; excerpt je výpisok z vybraného diela alebo zápis z počutého rečového prejavu.

krajové slovo – krajové slová sú lexikálne jednotky rozšírené len na celom území niektorej z troch základných nárečových oblastí (západ, stred, východ), transferujúce niekedy do slovnej zásoby spisovného jazyka (vých. *čaja*, záp. *borec*).

Krátky slovník slovenského jazyka (KSSJ) – 1. vyd. Bratislava, Veda, vyd. SAV 1987, red. J. Kačala, M. Pisárčiková; 12 autorov, normatívna príručka s rozsahom vyše 50 000 slov a 35 000 hesiel; názov krátky treba chápať vo význame „stručný“, pričom túto jeho vlastnosť charakterizuje najmä lexikografická technika (hniezdovanie, systém skratiek).

kryptonym – pseudonym pozostávajúci zo všeobecného a vlastného mena, napr. *báčik zo Zemplína*, ktorý sa ako celok častým používaním proprializuje: *Báčik zo Zemplína*.

laudatívum – p. ↑ hypokoristikum.

lemma – základný tvar slova, pod ktorý sa zaraďujú jeho podoby a tvary zistené v textoch; v lexikografii zodpovedá heslovému slovu čiže slovníkovému heslu.

lexéma – základná jednotka slovnej zásoby, ktorá je nositeľom vecného významu, zahrnujúca súbor tvarov príslušného slova.

lexika – ↑ slovná zásoba.

lexikalizácia – proces, v ktorom sa istý jazykový prvok stáva prvkom slovnej zásoby, a to napr. zmeravením tvaru, ako je to v prípade inštrumentálu substantíva *cícerok*, z ktorého vzniklo adverbium *cícerkom*; ďalej ustalovaním syntagmatických konštrukcií, ktorého výsledkom je ustálené terminologizované spojenie (*čierna káva*), zmenou slovotvornej štruktúry (*priateľ* – „kto praje“, ale aj „druh, kamarát, frajer“) a metaforou (*rameno rieky, sedlo vrchu*); lexikalizované prostriedky sa odlišujú na pozadí voľných spojení, p. viazaný, lexikalizovaný typ *čierny obchod* oproti voľnému *čierny oblek*.

lexikalizovaná negácia – v malej skupine negatívnych slov (t.j. negovaných slov) sa pôvodná morféma *ne-* stala súčasťou slovotvorného základu, keďže v priebehu histórie sa stratila ich spojitosť s motivantom. Často iba etymológ môže rekonštruovať, ako sa významy týchto slov v procese kontextového využívania obmieňali a lexikalizovali. Také sú napr. slovenské slová *nedeľa, nevesta, neduh, necudník, nedopatrenie* atď., ktoré už nemajú „kladný“ náprotivok (po odtrhnutí pôvodne negačnej morfémy), samy sú totiž kladnými slovami. Rozdiel medzi genetickou a synchronnou motiváciou negatív je v tom, že hoci pôvodne daktoré z nich boli motivované, v súčasnom jazyku sa pociťujú ako nemotivované, sú to teda kladné výrazy, ktoré samy môžu byť motivantmi ďalších derivátov (porov. *nedeľa* – *nedeľný* – *nedeľne*), prípadne môžu byť ďalej negované (*nenedeľná nálada*, t.j. „všedná“; *nenedeľný* = všedný, charakteristický pre všedné dni). Takéto negatíva patria do skupiny **demotivátov**.

lexikálna negácia – polarita v jazyku je jeden z najzložitejších javov odrazu mimojazykovej skutočnosti, elementárnou bázou tu je „čierno-biela“ polarita *áno* – *nie*, polarita antoným alebo polarita kontrárnych a kontradiktorických významov slov, ale na vyššej úrovni (syntax a text) aj polarita výpovedí s logickým obsahom *afirmó*

a *negó*. Táto báza sa mnohako modifikuje. Základný štruktúrny problém afirmácie a negácie spočíva v tom, že sama prítomnosť exponenta negácie nie je vždy explicitným signálom negatívneho obsahu (významu). V logike je negačný exponent úmerný s negatívnym obsahom, a to aj v prípade dvojitej negácie (negácia negácie), ktorá sa takto ruší. Pri daktorých typoch lexikálnej negácie môže byť výrazovým exponentom významovej negácie aj „kladný“ prostriedok a naopak – záporný exponent môže vyjadrovať kladný význam.

Lexikálna negácia predstavuje taký čiastkový systém slovnej zásoby, ktorý je reprezentovaný buď negatívnym významom daktorých jeho jednotiek, alebo prítomnosťou exponenta negácie (bez ohľadu na pozitívnosť či negatívnosť významu). Negatívny význam evidujeme, keď javy alebo príznaky mimojazykovej skutočnosti sa do jazyka premietajú ako nejestvujúce, neprítomné, neskutočné, nemožné... Sú to významy, ktoré obsahujú negačnú sému. V slovenčine je univerzálnym exponentom negácie morféma *ne-*, ale radia sa k nej početné synonymné formanty (prefixy, prefixoidy, veľmi zriedka aj sufixoidy).

Väčšina negatív je motivovaných, hoci tieto motiváty bývajú v slovníkoch neviditeľnou časťou slovnej zásoby, ktorej existencia sa iba predpokladá.

Derivatologická problematika v dotyku s negáciou neobsahuje len proces vzniku nových negatív z iných, už jestvujúcich kladných slov. Patria sem aj **vzťahy**, ktoré sa prejavujú medzi dvoma, ale aj viacerými slovami – sú to vzťahy negatív s pozitívnymi náprotivkami, ale aj s ďalšími, odlišne odvodenými negatívami. Okrem toho výsledkom procesu a vzťahu sú **vlastnosti** negatívnych motivátov. V slovanských jazykoch sa negatívna derivačná morféma pravidelne pripája zľava, čiže pred slovotvorný základ kladného slova. Ide o prefixálnu, prípadne prefixoidnú derivačnú morfému. Na rozdiel od toho napr. v nemčine je známa aj sufixálna a sufixoidná negačná derivácia.

V západoslovanských jazykoch je známych iba niekoľko derivátov so sufixoidmi, a to vo vzácnych prípadoch daktorých kalkov, čo možno vysvetliť geografickým a kultúrnym kontaktom týchto jazykov s nemčinou. V nemecko-slovenských vzťahoch má historický význam najmä nemecká kolonizácia, ktorá podnietila zakladanie banských miest a šírenie protestantizmu. Ide o prípady so sufixoidom *-prázdny*, *-pustý*: *bohaprázdny*, *bohapustý* – nem. *gottlos*; *ludoprázdny* –

nem. *menschenleer*; *duchaprázdný* / *duchapustý* – *geistlos*; *vzduchoprázdný* – nem. *luftleer*; *vodoprázdný* – nem. *wasserleer*. Posledné dva prípady však majú v slovenčine i v češtine konkurenty *bezvzdušný*, slov. *bezvodný*, čes. *bezvodý*. Príklady s prvkom *boh-*, *duch-* boli pravdepodobne inšpirované vzorovými prekladmi Biblie v minulosti. Tento slovotvorný postup sa zriedkavo uplatňuje v tvorení autorských poetizmov typu *láskypustý*, *kúzlaprostý*.

Slovotvorná negácia vzniká pripojením negačného slovotvorného formantu (negátora) ku kladnému slovotvornému základu. Je to typ modifikácie, t.j. takej onomaziologickej kategórie, pri ktorej vznikajú negatívne motiváty obmieňaním významu afirmatívneho motivanta. Motivát sa pritom oproti motivantu obohatí o nový sémantický príznak. Pri jednotlivých slovných druhoch prebieha negatívna modifikácia rozmanitými spôsobmi, pričom negácia generuje aj ďalšie sémantické vlastnosti motivátov.

lexikálny význam – slovný význam, ktorý predstavuje komplexný obsah lexikálnej jednotky, t.j. lexémy v rámci jazykového systému. Slovotvorný význam pozostáva z jednej semémy (monosémické slová) alebo z viacerých semém (polysémické slová); lexikálny význam v slovníkoch zodpovedá slovníkovému slovu, kým slovný význam (seméma) zodpovedá významovému slovu.

lexikografia – z gr. *lexikon* „slovník“ a *grafein* „písať“; odvetvie jazykovedy zamerané na prax tvorby slovníkov; spontánne počiatky lexikografie siahajú do najstaršieho objasňovania slov v tzv. **glosách**, a to priamo v texte alebo na okraji rukopisných kníh; neskôr vznikali **glosáre**, t.j. menšie zbierky slov, napr. názvov liečivých rastlín; v stredoveku vznikali **veršované slovníky** (bohemáre, lebo latinské slová tlmočili českými slovami); známy je rukopis Klaretovho glosára zvaný *Prešporský slovník* z 2. pol. 14. storočia. V rukopise sa zachoval rozsiahly latinsko-slovenský *Kamaldulský slovník* pripisovaný Romualdovi Hadbavnému. Prvý veľký, tlačou vydaný slovník na Slovensku, v ktorom je opis slovenskej slovnej zásoby západoslovenského typu, bol päťdielny, od autora Antona Bernoláka: *Slowár Slowenski, Česko-Latínsko-Ňemecko-Uherski s Repetitóriom* od Juraja Palkoviča; 1825 – 1827; historická hodnota *Slowára* je predovšetkým v tom, že reprezentuje

slovenčinu v európskom kontexte. Prvý normatívny slovník súčasnej spisovnej slovenčiny zostavil Peter Tvrдый pod názvom *Slovenský frazeologický slovník* (1931). Najvýznamnejšie lexikografické dielo 20. storočia je ↑ Slovník slovenského jazyka.

lexikológia – z gr. *lexis* „slovo“ a *logos* „náuka“ je jazykovedná disciplína skúmajúca slovnú zásobu zo synchronného a diachrónneho hľadiska.

lexikón – slovník väčšieho rozsahu, napr. náučný lexikón a pod.

logo – ustálený a zaregistrovaný názov podniku, spoločnosti alebo organizácie s emblematickou výtvarnou úpravou, ktorej jazykové jadro tvorí ↑ logonymum; funguje ako identifikačno-reprezentatívna a ochranná značka.

logonymum – logonymá sú vlastné mená firiem, obchodných jednotiek a výrobných spoločností; sú slovnými časťami alebo súčasťami ↑ loga, patria medzi ↑ chrématonymá, pričom sa rozlišujú domáce, napr. *Dráčik* (názov obchodu s hračkami), *Mladosť* (kozmetika), a cudzie: *Second Hand*, *Delikates...* Typológiu logonym p. v knižnej práci Mária Imrichová: *Logonymá v systéme slovenčiny*, PU v Prešove 2002. Časť vedného odboru, ktorá sa zaoberá logonymami, sa nazýva **logonomastika**.

Ľudová etymológia – neodborné vysvetlenie významu a pôvodu slov, napr. východoslovenské *popka* vo význame „bábika“ z nemeckého *die Puppe* sa v ľudovoetymologickom povedomí spája s cirkevnoslovanským *pop* „kňaz“, ktoré bolo prevzaté z gréckeho *pápas* „nižší duchovný“, a to zase bolo pôvodne detské pomenovanie otca. Nenáležitému spájaniu slov *popka* s *pop* nahráva aj skutočnosť, že slovo *popka* má v tomto nárečí aj homonymum *popka* vo význame „popova žena“ (so synonymami *popaňa*, *popad'a...*).

malapropizmus – z fr. *mal à propos* „nevhodné“; nenáležité používané cudzie slovo, napr. *filagória* namiesto *filharmónia*; základ tohto javu tkvie v ↑ paronymii.

mamotrekt – stredoveký slovníček obsahujúci prekladateľsky náročnejšie latinské biblické výrazy s ekvivalentmi v živých jazykoch. Mamotrekty mali dvojaké radenie slov: buď sa radili podľa toku biblického textu z hľadiska jeho vnútorného usporiadania, alebo abecedne.

melioratívum – ↑ eufemizmus.

metafora – p. ↑ typy významových zmien.

metonymia – p. ↑ typy významových zmien.

mikrotoponymia – súbor topografických, kultúrnych, hospodárskych a iných názvov malých objektov, napr. obydlií, častí obcí, polí, chotárov, ciest, malých potokov a jarkov, častí jazier a lesov.

minimálna frazéma – druh frazeologického variantu, ktorý sa od svojho plného náprotivku odlišuje neprítomnosťou niektorej časti ustáleného zloženia, t.j. fakultatívnej zložky; napr. ako frazéma sa hodnotia nielen podoby *do poslednej nitky*, *do posledného centa* (*groša*, *haliera*), ale aj *do nitky*, *do centa* (*groša*, *haliera*).

modifikačná odvodenina – modifikačné odvodeniny majú najčastejšie štruktúru „adjektívum + substantívum“, napr. *malá noha* = *nôžka*; reprezentujú ich **deminutíva** (zdrobneniny, napr. *domček*, *maličký*, *zobkať*), **augmentatíva** (zveličené substantíva alebo adjektíva, napr. *rybisko*, *veličizný*), **kolektíva** („veľa + substantívum v genitíve“, napr. *učiteľstvo* = *veľa učiteľov*), **feminatíva** (prechýlené mená), a to tak pri osobách, napr. *sused* – *sused(k)a*, ako aj pri zvieratách, napr. *lev* – *levica*, **názvy mlád'at**, napr. *psíča*, *háďa*, *holúbä*, *sôvä*...

modifikačný význam – slovotvorný význam, ktorý je modifikáciou významu základového slova v odvodenom slove, p. **modifikačné odvodeniny**.

monosémantické slovo – jednovýznamové slovo, napr. *holič, tri, bojazlivý, vitamín*; monosémantické sú vlastné mená, napr. *Trnava, Nitra, Kriváň, Maďar, Róm, Čechy, Štúr*.

morfa – najmenšia konkrétna významová časť v slovnom tvare, realizácia morfémy; napr. realizáciou koreňovej morfémy *pis-* v slovách *pisat', pisár, píše* sú morfy *pis-*, *pis-*, *píš*.

morfematická analýza – vyčleňovanie ↑ morfém v slovnom tvare s cieľom zistiť úplný inventár jednotiek s morfematickou štruktúrou a ich distribúciu; má výstup tak v slovotvorbe, ako aj v morfológii.

morfematická hranica – morfematický švík; hranica slova medzi jednotlivými morfémami ako jeho časťami, napr. medzi predponou a koreňom, medzi koreňom a príponou, medzi koreňom a pádovou koncovkou atď.

morfematika – časť jazykovedy zaoberajúca sa vyčleňovaním morfém, morf a alomorf, pričom skúma ich distribúciu a valenciu a klasifikuje ich do morfematickej typológie.

morféma – najmenšia znaková jednotka jazyka, ktorá sa vyčleňuje na základe opakovateľnosti v gramatických tvaroch a vo všetkých významovo príbuzných slovách: *voda, -y, -e...*; *vod -a, -áreň, -ový...* Morfémy sa delia na **koreňové**, **slovotvorné** a **flektívne**. Ráta sa tu aj s **interfigovanými** a **prázdny** morfémami.

motivant – slovo, ktoré je sémantickým východiskom pri odvodzovaní alebo skladaní iného slova – je to základové, fundujúce slovo, ktoré môže byť neodvodené (porov. *múr – mur - ár*) a odvodené (*murár – murár - čít'*). Základným slovom môže byť aj spojenie slov, napr. *zlaté vlasy – zlatovláska*. V kompozitách bývajú dve základové slová, napr. *hora, liezť – horolezec*.

motivát – motivované slovo, opierajúce sa svojou štruktúrou o iné slovo; slovo s priezračnou slovotvornou a významovou štruktúrou, ktorá sa opiera o morfematickú stavbu iného, východiskového (motivujúceho) slova, je utvorené **deriváciou** od motivanta, napr. *breh* – *nábřežie*, **kompozíciou**, napr. *vedecko-technický*, *vedeckovýskumný*; oslabenie alebo strata geneticky motivovaných slov v súčasnosti sa pokladá za **demotiváciu**, napr. *nedeľa*, *pondelok*, *koryto*. V slovnej zásobe je 66 % slovotvorne motivovaných slov, ktoré svojou stavbou vypovedajú o svojom význame, 30 % nemotivovaných slov, ktoré nenaznačujú nič o svojom vecnom význame, a 4 % predstavujú celkom izolované slová, ktoré nie sú ani motivované, ani nemotivované, napr. *džamahírja*, *effendi*.

mócia – zmena gramatického rodu pri sufixácii, napr. *doktor* – *doktorka* alebo pri zmene paradigmy vo flexii, napr. *Stanislav* – *Stanislava* (ženské meno).

móda mien – uprednostňovanie udeľovania krstných mien novorodencom, neoficiálne aj starším deťom (pubertálne a adolescentné obdobie), opierajúce sa o sociálne regulatívy premenlivosti foriem životného štýlu určitého spoločenstva, ktoré sa v určitom období stáva zvykom; kým v minulosti mal tento regulatív náboženskú náplň (mená *Mária*, *Ján*, *Peter*, *Pavol*...), v súčasnosti sa opiera o prostredie populárnej hudby (*Jeniffer*), športu i módy (*Dávid* i *David* – s anglicizujúcou výslovnosťou Dejvid, napr. Beckham) atď. Kritériá utvárania regulatívov sú však väčšinou viacdimenziálne. Napokon aj samy mená sa v tomto zmysle prehodnocujú, napr. nositeľmi mena *Leo* v minulosti boli často pápeži, v súčasnosti sú to pornoherci; p. aj ↑ móda v jazyku.

móda v jazyku – zvýšená alebo vysoká frekvencia na základe nadužívania istých jazykových prostriedkov na úkor iných, v lexike určitých slov a výrazov, napr. sloveso *riešiť*, majúce pôvodne pomerne úzku distribúciu, sa v súčasnosti často aplikuje na pomenovanie takmer každej činnosti (*riešiť skúšku* = robiť skúšku, *riešiť priateľa* = udobrovať sa, stretať sa s ním a pod., *riešiť byt* = kupovať byt, ubytúvať sa atď.).

multiverbizácia – opak ↑ univerbizácie, vznik viacslovných pomenovaní vyvolaný potrebou presnejšieho vyjadrenia, napr. *skúmať* – *robiť výskum*, *zdôrazniť* – *položiť dôraz*, *zaujímavo* – *zaujímavým spôsobom*; v tvorení slov viacslovné pomenovania, ktoré vznikajú ako náhrada za jednoslovné pomenovania, predstavujú početnú skupinu pomenovaní so špecifikáciou: *mäso* – *hovädzie mäso*, *hydinové mäso*.

mutačná odvodenina – mutačné odvodeniny sú od adjektív a sloviess, mení sa pri nich tak význam, ako aj slovný druh; napr. od adjektív sa tvoria substantíva príponami *-ik/-ík*, *-ák*, *-ka*, napr. *hriešnik*; najviac mutačných odvodenín vzniká pri zmene slovesa na substantívum – ide o **deverbatíva**, t.j. slová odvodené od sloviess (tvar trpného prídavia), pričom najpočetnejšiu skupinu deverbatív predstavujú **odvodeniny od prechodných sloviess** typu *voziť*, a to podľa modelu **kto** (agens), **čo** (paciens), **čím** (prostriedok), **kde** (miesto), **ako** (spôsob). Najbežnejšie sú deverbatíva označujúce činiteľa, napr. *čitateľ* = „ten, kto číta“; **substantívne odvodeniny** sa delia podľa toho, či ide o názvy osôb, alebo nie; názvy osôb sa ďalej delia na **činiteľské** a **konateľské**, podľa vlastnosti na **obyvateľské** a podľa príslušnosti. Názvy nie osôb sa delia podľa toho, či ide o názvy deja, vlastnosti, miesta, prostriedku, pôvodu, spôsobu, podobnosti.

Medzi početné mutačné odvodeniny patria aj **deadjektíva**, t.j. odvodeniny od adjektív, názvy vlastností; pri deadjektívnych substantívach existuje jeden slovotvorný typ, ktorý sa uplatňuje v dvoch variantoch:

1. „ten, to, kto, čo“ je: ten, kto je *hnusný* = *hnusník*, čo je *voňavé* = *voňavka*, čo je *čerešňové* = *čerešňovica*, kto je *výmyselný* = *výmyselník*;
2. od trpného prídavia: *mučený* – *mučeník*, *poverený* – *povereník*.

Ďalej deadjektíva vznikajú sufixálne, napr. *silný* – *silák*, *hlúpy* – *hlupák*, *hlavatý* – *hlaváč*, *okatý* – *okáň*; početné sú ženské deadjektíva typu *mladica*, *obilnica*, *praženica*, *krvavnica*, *plánka* (k *planý*), *krivka* (ku *krivý*), zložené typu *plavovláska*, v strednom rode na *-ča*: *jalovča*, *pastierča*.

negatívum – záporné slovo, druh modifikačnej odvodeniny, p. aj ↑ lexikálna negácia; slovo, ktoré vzniklo negáciou, t.j. pripojením negátora (zápornky) ku kladnému slovu. Slovnodruhovú charakteristiku negatív:

1. **substantívne** popieracie názvy sú zastúpené v dvoch skupinách. Sú to kontradiktorické a kontrárne negatíva. Toto rozdelenie pochádza od Platóna. Filozofický pojem bytie korešponduje s jazykovedným pojmom denotát. Spoločným znakom týchto dvoch skupín je prefix *ne-*, odlišujú sa významovo.

Kontrárne negatíva vznikajú, ak sa vylučujú dva významové obsahy, ktoré jednotlivo sú niečím pozitívnym, predstavujú isté bytie. Toto ich vylučovanie z platnosti je obmedzené určitou oblasťou (napr. ten istý rod, to isté individuum, tá istá priestorová alebo časová substancia). Napr. k slovu *priateľ* sa pritvára negatívum *nepriateľ*. Prostriedkom na zistenie kontrárneho negatíva je skutočnosť, že takéto negatívum tvorí synonymický rad, v danom prípade so synonymami *protivník, odporca, oponent, súper, sok, rival, opozičník, protihrač*. Samozrejme, tu je rozhodujúci aj východiskový negovaný význam, totiž jeho odstupňovanie na úrovni významového odtienka. Kontrárne negatíva sa netvoria zo všetkých významov určitého kladného slova. Ak si to predsa len komunikačná potreba vyžiada (napriek úzu), kontrárnosť sa zvyčajne zexplicitňuje – naznačuje sa intonačne zdôraznením negačnej morfémy, v písanej podobe často oddelením spojovníkom – napr. k slovu *priateľ* vo význame „partner, milenec“ sa to vyjadří s podobou *ne-priateľ*, pričom najviac relevantné tu bude synonymum *sok*. Kontrárny vzťah medzi pozitívom a negatívom v rámci jedného jazyka si vždy nevyžaduje explicitné vyjadrenie záporu, ako sa to ukazuje aj na uvedenej lexii. Zhodu v slovotvornom postupe nemôžeme teda vonkoncom očakávať v príbuzných jazykoch. Pri uvedenej lexii máme ruský ekvivalent bez negátora: *vrag*. K výrazu odborník je kontrárne negatívum *neodborník* (slov., čes.), poľ. ekvivalent k nemu je *niefachowiec*, rus. *nespecialist*, nem. *Nichtfachmann*. Medzijazyková symetria v exponovaní n-negátora v tomto prípade v slovníkoch však neplatí v konkrétnej komunikácii. Negatívum s explicitne vyjadreným záporom tu zvyčajne slúži ako nocionálny prostriedok na vyjadrenie významu „kto nemá o niečom odborné vedomosti“. Nové významové a štylistické odtienky umožňujú synonymá *amatér, laik, ochotník, samouk, babrák, diletant, nedouk, fušer...* a ich ekvivalenty. Redundantná je negačná morféma *ne-* v starobylych slovách *nevraživosť, nevrlosť, neplecha, nesvár*, ktoré majú z etymologickej stránky samy osebe negatívny význam.

Popri kontrárnych substantívach so záporným prefixom *ne-* sa tvoria aj negatíva s prefixom *bez-* (pôvodne predložka *bez*, ktorá je významovým protikladom predložky *s, so*). Substantívne deriváty s prefixom *bez-* sa tvoria najmä od záporných adjektív, a to priberaním sufixu *-ost'*, napr. *bezbolestnosť, bezbožnosť, bezdetnosť, bezhlavosť*. Ako vidieť na príkladoch, deadjektíva zakončené na *-ost'* väčšinou vyjadrujú spredmetnenie neprítomnej, chýbajúcej vlastnosti, ktorá sa pomenúva v slovotvornom základe. Niektoré deriváty s prefixom *bez-* sa tvoria univerbizáciou (*bezbožný človek – bezbožník*), iné okrajovo z opisných výrazov (*bezkrídlovce: druh hmyzu bez krídel – bezkrídlový hmyz – bezkrídlovce*). Celkove je to neveľká skupina negatív. Väčší počet kontrárne negovaných substantív na *-ost'* je od adjektív s prefixom *ne-*.

K substantívnym negatívam sa bežne zaraďujú aj slová typu *intolerancia, indiskrétosť* atď. Substantívne, ale častejšie adjektívne internacionalizmy s prefixmi *in-, non-, nec-, ab-, dé-, dis-, ex-*, okrajovo *prō-* (*prōmiscuus*), *re-* (*reprobus*), *per-* (*perfidiosus*) predstavujú dávno prevzaté slová, ktoré boli negované už vo východiskovej latinčine, preto by sa nemali zahrňovať do opisu synchronného slovotvorného stavu v domácich jazykoch (okrem prípadov analogického tvorenia, vrátane hybridného). Spomínané prostriedky sa pokladajú za **euromorfémy**, signalizujúce konvergenciu západoeurópskych jazykov.

Kontradiktorické negatíva vznikajú vylučovaním dvoch protikladov (medzi bytím a nebytím). Významový obsah kontradiktorického negatíva a pozitíva sa vylučuje neobmedzene a nesprostredkúva ho ďalšie synonymum. Kontradiktorické negatíva sú v protiklade s tým, čo je v afirmatívnom pendante. Negátorom sa kladný obsah popiera, ale neurčuje nové vlastnosti, negovaná substancia nepatrí k tomu, čo sa vyjadruje v základe slova, napr. člen – *nečlen*, vojak – *nevojak*, kresťan – *nekresťan*. Inými slovami: zápor popiera pôvodný príznak, ale nepomenúva bližšie nový znegovaný príznak.

V daktorých prípadoch sa negatívna lexia štiepi na dva významy: 1. kontradiktorický význam (nie to, čo je v slovnom základe, niečo iné), 2. posunutý kladný význam „falošný, nepravý, slabý“ atď. Príklad: *neherec* 1. nie herec, niekto iný, 2. herec, ale veľmi zlý – *Nie div, že z dnešného predstavenia nehercov* (t.j.

hercov so slabým hereckým výkonom) *diváci začali odchádzať*... Tento druhý význam negatíva sprevádza irónia a zároveň nadobúda kontrárnosť.

Slovotvorne málo produktívny je prefix *pa-*, ktorý modifikuje kladný slovotvorný základ k nule, pričom vzniknuté negatívum priberá aj pejoratívny významový odtienok: *paveda, paumenie*. K tomuto derivátu máme aj variantné podoby *pseudoveda, pseudoumenie*.

Negatívne ↑ **okazionalizmy** vznikajú ako príležitostné slová len v kontextovej zviazanosti. Významovo sa môžu polarizovať tak kontrárne, ako aj kontradiktory. Výrazom *nerodičia* v komunikatívnej štruktúre nasledujúcej výzvy v materskej škôlke sa popiera kladný náprotivok *rodičia* (ktorí majú právo na opateru dieťaťa): *Nerodičia sa pri preberaní dieťaťa musia preukázať písomným splnomocnením*. Séma „niečo iné ako to, čo je v slovotvornom základe“ sa síce nekonkretizuje, ale predsa len vecne ohraničuje na „osoby, ktoré majú záujem opatrovať deti“. Presuponujú sa pri nich vlastnosti zhodné s tými, ktoré z právneho hľadiska majú rodičia.

Iný druh príležitostného negatíva sa existenčne viaže s **rozlučovacími syntaktickými konštrukciami** typu *Kopec – nekopec, ideme ďalej. Zákaz – nezákaz, nalej!*

Osobitnú skupinu predstavujú **kondenzory**. Sú to potenciálne negatíva, ktoré vznikajú z úsporných dôvodov ako jednoslovné transformáty opisného výrazu alebo celej (obyčajne vedľajšej) vety. Výstižný je Lotkov príklad od niekdajšieho československého prezidenta Masaryka: *Ovšem i v neválce* (= keď nie je vojna), *kdykoli jde o nějaký těžší úkol, musí být důstojník vzorem*. Autor výpovede mal k dispozícii opozitum *mier* (k *vojna*), ale siahol za štylisticky silnejším výrazom.

Negatívne relatíva predstavujú početnú skupinu substantívnych derivátov, pri ktorých sa obsahy motivantov modifikujú tak, že síce nedosahujú nulovú polaritu, ale k nule sa približujú, k nej smerujú, pričom súčasťou tejto modifikácie je aj vyjadrenie vzťahu medzi motivantom a motivátom. Pri tomto slovotvornom postupe sa uplatňujú viaceré domáce i prevzaté prefixy a prefixoidy. Do významového okruhu „zdanlivý, klamlivý, nie skutočný, nie pravý“ patria relatíva *pseudoprblém, pseudodemokracia, pseudokultúra, pseudoumenie, pseudoveda*. Podobne sa tvoria v iných jazykoch, napr. v nem.: *die Pseudokunst, die Pseudowissenschaft* atď.; majú synonymný prefix *kvázi-*

: *kváziodborník, kvázimetatext*. V nemčine sú početné paralely s domácim prefixoidom: *der Scheinangriff, die Scheinanlage, das Scheinbild*. Iné odvodeniny s významom „nesprávny, zlý, nenáležitý“ sa bohato diferencovanými prostriedkami tvoria v nemčine: *der Fehlschlag, die Fehlzündung, das Fehlurteil; das Mistwetter, das Mistzeug; das Dreckwetter; die Scheissarbeit*. Osobitné postavenie tu má afixoid *Miss-*, ktorým sa vyjadruje čistá negácia, napr. *die Missachtung, der Misserfolg, das Missverhältnis*, ale aj relatíva, napr. *die Misswirtschaft*. Slovtvorná paradigma nemeckých negatív v porovnaní so slovenčinou je citeľne bohatšia.

Časový vzťah medzi motivantom a motivátom sa vyjadruje prefixom *ex-* („bývalý“): *expriateľ, der Exfreund, expremiér, der Exkanzler*. Vzťahy smeru alebo polohy, ale aj iných významových prvkov sa vyjadrujú prefixom *anti-* a jeho domácimi náprotivkami *proti-*: *antiglobalista, protitlak*.

2. Relatívne uzavretú triedu slov predstavujú zo slovtvorného hľadiska **zámenné** koreláty substantív, adjektív, numerálií a adverbí v negácii. Okrem príležitostnej substantivizácie (*velké nič, obyčajný nikto*), prípadne derivácie (*niktoš, ničnerobenie...*) sa v tejto skupine nedeje nič pozoruhodné. V slovtvorbe však nehľadíme len na procesuálnu stránku tvorenia nových slov, ale aj na systém derivačných „produktov“. Zámená v kladnej podobe sa znásobujú o záporné náprotivky so všeobecným významom popretej substancie, vlastnosti, vzťahu, počtu alebo množstva, miesta a času. Pre záporno-popieracie pronomína v slovanských jazykoch je charakteristické, že sa tvoria prefixom *ni-*. Slovenské slová *nik, nikto, nič, pranič, nijaký, žiaden, niktory, nijaký, žiadny, ničí, nikol'ko, nikde, nikam, nikdy, nijako, nikade, nikadial', odnikade, odnikadial', odnikade, znikade, znikadial', znikial'* sa zapájajú do negatívnych viet ako kvantifikátory a kvalifikátory (robia negáciu v propozícii výlučnou). Záporné vety v slovanských jazykoch sú väčšinou dvojznačné. Napr. vetu *Neurobil to po prvý raz* možno interpretovať dvojako: 1. Neurobil to a stalo sa to po prvý raz, 2. Urobil to už viac ráz, nie po prvý raz. Máme tu do činenia s **celkovou** a **čiasťkovou** negáciou, v niektorých prácach s **nexálnou** a **špeciálnou**. Dvojznačnosť sa odstraňuje práve spomínanými zámenami, nazývanými **totalizátormi** (medzi ne patrí aj záporný genitív, emfatický dôraz a prostriedky intenzifikácie negácie, napr. *vôbec, vonkoncom, zhola, celkom, úplne, absolútne, naskrze* atď.). V slovanských jazykoch sa na rozdiel od západoeurópskych jazykov

pravidelne uplatňuje pri zapojení zámenných negatív pravidlo negačnej kongruencie, čo znamená, že s predikátom v negácii sa vo vetnej aktualizácii viažu negatívne zámená. Tieto zámenné negatíva stoja vo vzťahu opaku k neurčitým a súhrnovým zámenám: *nikto* oproti *každý*, *všetok*, *niekto*; *nič* oproti *všetko*, *niečo*; *nikdy* oproti *vždy*, *niekedy*. Exceptívnosť týchto negatív je z hľadiska vyjadrenia negácie funkčne redundantná, lebo samy osebe nevyjadrujú negáciu, keďže stoja pri negácii vyjadrenej v predikáte. Preto je mylné pokladať ich za **dvojitú negáciu** (dvojitou negáciou sa rozumie zrušenie negácie na úrovni popretia dvoch verb: *nemôže nekonať* = *musí konať*). Ide tu o exponovanie dvojitého negatíva, pričom negácia sa neruší, ale stáva sa výlučnou, jednoznačnou a celkovou. Ani vo francúzštine sa typ *ne-pas* (*je ne suis pas*) nepokladá za dvojitú negáciu, ale za zosilňovanie negácie. Ak sa v jednej vete kumulujú viaceré exceptívne výrazy, všetky priberajú zápor: *Nikto nikde nikdy nijako nič nevidel*.

Zámenné negatíva sú prostriedky, ktoré negáciu nevyjadrujú, ale sa **združujú** s operátorom negácie v predikáte. Úlohu vyjadrovať negáciu preberajú iba pri elipse verba v predikáte obyčajne v dialógu: *Nikto neprišiel?* – *Nikto*.

3. všetky **slovesá** sú negovateľné. V slovníkoch sa uvádzajú iba ich pozitívne podoby. Slovesá sa negujú morférou *ne-*. Táto morféma sa v jazykovednej literatúre tradične hodnotí ako gramatická, presnejšie morfológická. Jej prítomnosť v tvaroch pri konjugácii alebo pri vetnej aktualizácii však vo väčšine prípadov zásadne neovplyvňuje ani tvarovú stránku sloves, ani konkrétnu vetnú štruktúru. Slovesám dodáva lexikálno-sémantickú hodnotu neexistencie dynamických príznakov (činnosť, stav, vzťah medzi substanciami, vlastnosti a schopnosti), ktoré sú vyjadrené v kladnom slovesnom tvare. Preto morfému *ne-* treba pokladať za slovotvorný prostriedok, a tak aj každé slovesné negatívum za derivát.

V slovesných negatívach sa uplatňuje sémantický prvok (1) kontrárnosti (prípád vetnej – celkovej negácie) a (2) kontradiktórnosti (prípád členskej – čiastkovej negácie). Sémantický rozdiel medzi nimi sa identifikuje z kontextového zapojenia: *Peter to neurobil*. (1) Subjekt Peter nevykonal relevantný dej; (2) relevantný dej sa uskutočnil, ale nevykonal ho Peter – porov. synonymnú vetu *Nie Peter to urobil*, (*niekto iný*).

Pri zložených verbálnych predikátoch typu pomocné sloveso + infinitív sa negačná morféma *ne-* pravidelne umiestňuje **externe**: *nemusieť prísť, nemôcť spievať, nesmieť fajčiť, nemať robiť, nechcieť čítať*. Pomocné slovesá nemajú plný význam, neoznačujú plnohodnotne nijaký dej, vyjadrujú však predikačné kategórie, preto sa záporný modifikačný prvok uplatňuje na nich. Plnovýznamové infinitívy obsahujú významové jadro takýchto predikátov. Prípady s **interne** umiestneným negátorom sú stylisticky príznakové a zriedkavé.

Tzv. **aktívna negácia** je charakteristická pre skupinu slovíes, ktoré majú kladnú formu a ich obsah je bez exponenta negácie parafrázovateľný s negatívmi *nebyť, nemôcť, nechcieť, nemať...* Tieto slovesá tvoria afirmatívne predikáty. Ich negatívny význam limituje kontext a spravidla sa viaže s vedľajšími významami.

Najbližšie k negatívmi podľa sémantickej náplne stojí sloveso *chýbať*, ktoré vyjadruje nedostatok alebo neprítomnosť niekoho alebo niečoho: *chýbať na zápase, chýba mu odvaha*.

Do tejto skupiny patria tzv. odlukové slovesá *prekážať, priečiť sa, hanbiť sa, vystríhať sa, vzoprieť sa, zaklínať sa, zapovedať sa, zdráhať sa, zdržať sa, zostávať, zunovať sa, odriecť sa, odhodiť sa, odprisahať sa, odžehnať sa, okúňať sa*. Majú schopnosť implikovať negáciu. Negatívny význam je zreteľnejší v pasívnych tvaroch slovíes, ktoré nadobúdajú menné kategórie vlastnosti alebo kvality: *roztok zbavený prímiesí, vynechaný člen, vylúčená doprava, vyňatý z registra*. K problematike pozri aj heslo ↑ **enantiosémia**.

4. **Adjektívne negatíva** sa tvoria prefixmi *ne-* a *bez-*. Kumulácia prefixov je neprípustná. Negácia slovotvorných negatív je možná iba vo vetnej aktualizácii formou tzv. členskej negácie: *nie nesmrteľný*. Podobne v nemčine: *nicht + unsterblich*. V nemčine však je možná prefixálno-sufixálna negácia: *unzweifellos*. Väčšina adjektív je negovateľná. Negatíva sa netvoria od individuálnych privlastňovacích adjektív *Ankin, Janov, matkin, otcov, kohútov, mačkin...* Nemáme „Neankin“, „Nejanov“ atď. Negovateľnosť ostatných adjektív sa obmedzuje v združených dvoj- a viacslovných spojeniach typu *slepá ulička, masťná pokuta, čestná funkcia, výsostný štátny znak*. Negatíva typu *neposedný* (nem. *unruhig*) nevznikli prefixáciou, ale z opisných výrazov typu „kto nedokáže dlhšie posedieť na jednom mieste“.

Negáciou adjektív vznikajú (1) **kontrárne** adjektívne negatíva, ktoré sú zápornými antonymami k svojim kladným motivantom a zvyčajne sú vo vzťahu synonymie s kladnými výrazmi: *opitý* – *neopitý* (synonymum *triezvy*), *potrebný* – *nepotrebný* (synonymum *zbytočný*), *zložitý* – *nezložitý* (synonymum *jednoduchý*). Zo sémantického hľadiska predstavujú bohatú škálu.

Obsah kladného motivanta sa pri (2) **kontradiktorických** adjektívnych negatívach modifikuje tak, že sa popiera to, čo označuje kladné adjektívum, pridáva sa k nemu komponent „iný ako to, čo obsahuje základ“, ale nová vlastnosť sa bližšie nešpecifikuje.

Polarita adjektív vo vzťahu k ↑ **antonymii** je pozoruhodná z dvoch stránok. 1. Antonymá môžu byť dva formou kladné výrazy (*vysoký* – *nízky*, *dobrý* – *zlý*, *veľký* – *malý*), a predsa zo sémantickej stránky sú si navzájom negatívami, keďže je medzi nimi vzájomná krajne vyhranená negácia a súčasne vzájomná disjunkcia (navzájom sa vylučujú), interdependencia (čiže vzájomná závislosť, vzájomné predpokladanie a vzájomná určenosť) a kontrastnosť významov. 2. Pri negovaní daktorého člena antonymickej dvojice pomocou morfémy *ne-* sa tvorí tzv. **stredný člen**, ktorý máva v rečovej praxi melioratívnu funkciu, napr. *nemladý* (= ani mladý, ani starý), *nestarý* (nie starý, ale nie mladý). Významové nuansy takýchto negatív sa vymykajú z paralelizmu významovej štruktúry antoným.

Negatíva s prefixom *bez-* sa často netvoria priamym negovaním z kladných náprotivkov, ale sú **kondenzormi**, napr. *bezplatný* = „konaný bez platenia“. Ukazuje na to aj skutočnosť, že mnohé z nich nemajú kladný adjektívny pendant, lebo vznikli z výrazov s prepozíciou *bez*, napr. *bezsený*, *bezradný*, *bezúhonný*.

Distribúcia negačných morfém v rámci kontrárnych a kontradiktórnych adjektív a iných slovných druhov nie je v slovanských jazykoch pravidelná. Ten istý prefix môže vyjadrovať viaceré druhy sémantických negatív, pričom deriváty utvorené tým istým slovotvorným prostriedkom môžu byť z hľadiska štylistického hodnotenia tak neutrálne, ako štylisticky príznakové.

Konkurencia prefixov *ne-* a *bez-* v slovotvorbe umožňuje tvoriť menšiu skupinu negatív paralelne. Tento slovotvorný paralelizmus sa v nemčine znásobuje tým, že tu sa negatíva môžu tvoriť prefixálne (*ungefettet*, *entfettet*) aj sufixálne (*fettlos*, *fettfrei*), pravda, s významovými rozdielmi.

Významová inkompatibilita niektorých negatív sa prejavuje ako významové vzdialenie zápornej podoby od kladnej, napr. *nezmyselný* „nemajúci zmysel“ – *zmyselný* „erotický, sexuálne ladený“.

5. **Adverbiálne** negatíva sa tvoria prefixom *ne-* z kladných motivantov: *vysoko* – *nevysoko*, *pekne* – *nepekne*, *vedecky* – *nevedecky*, *svedomito* – *nesvedomito*. Negovateľnosť adverbii je obmedzená pri type motivačne súvisiacom so substantívami. Nenegujú sa adverbiá *dodnes*, *dokopy*, *nabok*, *osamote*, *odkraja*, *sčasti*, *zvečera*, *zrazu*, *vzadu* atď.

Osobitnú skupinu adverbii tvoria negatívne predikatíva (záporné modálne vetné príslovky). V západných slovanských jazykoch sa negatívnymi predikatívami vyjadruje (1) nemožnosť uskutočniť dej (*nemožno*, *nedajboh*, *nedajbože*, *neslobodno*, *neradno*), (2) nepotrebnosť, neželateľnosť alebo nevhodnosť vykonania deja (*netreba*, *nenáčim*, *nehodno*). K nim patria aj (3) stavové negačné vetné príslovky *nevidno*, *nevedno* a (4) vetná príslovka *nečudo*.

6. Negatíva spomedzi **častíc** predstavujú významnú skupinu expresívnych negátorov. Základná negatívna častica, ktorá stojí oproti potvrdzujúcej častici *áno*, je *nie*.

Bohatá je najmä škála expresívnych negatívnych častíc *figu*, *čerta*, *paroma*, *hroma*, *bohchráň*, *horkýže*, *kdeže* atď. V bežnej hovorenej reči sa používajú partikuly, ktoré vznikli z vulgárnych tabuových pomenovaní: *hovno*, *prd*, *riť* atď. Vďaka tejto stylistickej charakteristike sa negácia v spojení s predikátom alebo samostatne nielen vyjadruje, ale sa aj intenzifikuje.

Typickým **intenzifikátorom negácie** je partikula *ani*. V spojení s pomenovaniami označujúcimi malú, drobnú vec, jav, osobu, bytosť typu *vlások*, *chĺpok*, *náprstok*, *myš*, *lístoček*, *mak* sa intenzifikácia negácie blíži k nulte.

Tzv. **slabá negácia** sa vyjadruje časticami, ktoré sa nazývajú **aproximátory**, niekedy nazývané aj **negatvoidy**. Pomocou aproximátorov *ťažko*, *sotva*, *ledva*, *takmer*, *temer*, v češtine aj *málem* sa dosahuje vysoká miera obmedzenia platnosti kladného propozičného obsahu, a to iba jeho hraničná hodnota. *Sotva sa z toho dostane* (= asi sa z toho nedostane). *Ťažko nájsť ozajstného priateľa* (= ozajstného priateľa nenájdeš).

Funktormi **priamej reštrikcie** sa platnosť výpovede obmedzuje na skutočnosť vyjadrenú výrazom, pred ktorým stojí reštriktor. Vyňatím platného obsahu sa

polarizuje nevyňatý obsah. Sú to častice typu *iba, len, jedine, výhradne: Sústreďuje sa len na pitie. Vlak premáva denne okrem nedele*. Nepriame a priame reštriktory majú schopnosť vyjadrovať slabú negáciu zakotvenú vo svojom lexikálnom význame.

7. **Interjekcie** ako samostatné výpovede sa pri vyjadrovaní negácie uplatňujú predovšetkým v dialógu s komunikatívnou funkciou nesúhlasu, odporu, odmietania, nezájmu, roztrpčenosti. Sú to: *fuj, kuš, huch, bří, no, nono* atď. Vládzu vyjadrovať viaceré komunikatívne funkcie. Novšie napr. prevzaté *blabla* vyjadruje okrem iných hodnotení aj nesúhlas alebo odmietanie.

8. Implikatívnu negáciu vyjadrujú niektoré prvotné i druhotné **predložky**. Funktormi **nepriamej reštrikcie** sú predložky, ktoré na základe svojho lexikálneho významu exceptívnosti vylučujú z platnosti, napr. *mimo, okrem, s výnimkou, až na, namiesto* atď.: *Lopta je mimo hry. Otvorené okrem nedele*. Predložka *bez* ako opak sociatívnej predložky *s* sa pokladá za gramatický negátor, ktorý sa aktualizuje vo vete, ale možno ju (spolu s variantom *bezo*) hodnotiť aj ako slovotvorný prostriedok pri tvorbe predložkových výrazov typu *bez cukru, bez citu, bez nadpisu* atď. Pravda, ak sa s predložkou *s* spája meno s negatívnym významom, celé spojenie má negatívny význam (*s neúčastou*); tieto predložkové výrazy však majú aj synonymá s inými predložkami, napr. *za (ne)účasti, v (ne)prítomnosti* atď. V prípade, že v predložkovom spojení s predložkou *bez* je slovo s negatívnym významom, výraz dáva kladný význam (*bez neprítomnosti*). Význam neprítomnosti, neexistencie sa vyjadruje aj v petrifikovaných spojeniach *piť kávu bez (cukru), opalovať sa bez (plaviek), hore bez (plaviek)*.

9. Medzi **číslovkami** jedinečné postavenie podľa svojho negatívneho obsahu má číslovka *nula* a jej deriváty *nultý, nulový* atď., pričom tu často nastáva slovnodruhový prechod.

negácia – p. ↑ lexikálna negácia.

neologizmus – novoutvorené slovo alebo spojenie slov na pomenovanie nových javov; v náučnom štýle sa neologizmy začleňujú do terminologických sústav.

neplnovýznamové slovo – synsémantické slovo, ktoré nie je nositeľom plného významu, ale ho nadobúda v spojení s inými plnovýznamovými slovami; predložky, spojky a častice a citoslovčia ako „slová – vety“.

neutrálna slovná zásoba – vrstva štylisticky nepríznakových slov, ktoré sa vyskytujú vo všetkých štýloch jazyka, napr. *dom, stôl, dieťa, Váh, desať, ráno, doma...*

nick – v internetovej komunikácii meno používateľa, umelá autoprezývka; pomenovanie nick ako medzinárodný názov sa rozšírilo prostredníctvom angličtiny.

nocionálne slovo – emocionálne neutrálne slovo s čisto pomenúvajúcou funkciou, ktoré vyjadruje iba vecný význam bez subjektívneho postoja k veci; bezpríznakové, neutrálne slová, napr. *stôl, zem, písať...*

nominácia – pomenúvanie; prostá nominácia je pomenúvanie abstrahovaných pojmov o veciach, druhotná nominácia je priame označenie vecí v jazykovej komunikácii.

nulová morféma – morféma vyjadrujúca gramatický vzťah v sústave tvarov, keďže na rovine formy sa nevyčleňuje ako osobitný element, označuje sa nulou; na rovine významu sa vyčleňuje v súlade s okolitými sémami.

obohacovanie slovnej zásoby –

1. **tvorenie nových pomenúvacích jednotiek** (jednoslovných i združených):

A. **jednoslovných:**

- deriváciou – prefixálne: *pracovať – odpracovať*
 - sufixálne: *myšlienka – ový*
 - prefixálno-sufixálne: *bez – myšlienok – ovitý*
 - bezprefixálne: *zoradiť – zoradiť sa* (reflexivizácia)
- kompozíciou – eliminuje sa gramatická morféma prvej časti alebo sa pridáva spájacia morféma: *hluchonemý, juhozápad*
 - spájanie so zachovaním gramatickej morfémy: *sebaklam*

B. združených: *vysokozdvížený vozík, kyselina sírová*

2. **sémantická derivácia** – všetky ďalšie významy vznikajú prenášaním od primárneho významu:

- metafora – na základe podobnosti: *vojak*: 1. príslušník armády, 2. najnižší stupeň vojenskej hodnosti v armáde
- metonymia – na základe (vecnej) súvislosti: *divadlo* = hra, budova, *píla* = nástroj, závod, *hruška* = strom, ovocie

3. **pretvorenie jestvujúcich lexikálnych jednotiek:**

- abreviácia: *atd.*, *SPN*, *SNP* (↑ skratkové, ↑ značkové slová)
- univerbizácia: *triedny učiteľ* > *triedny*, *trvalá ondulácia* > *trvalá*
- multiverbizácia: *skúmať* > *robiť výskum*, *dokázať* > *podat' dôkaz*

4. **prehodnotenie jestvujúcich slov prostredníctvom slovotvorného prechodu (konverzia):** *loviť* > *lov*, *letieť* > *let*, *čierny* > *černieť*, *tŕň* > *tŕnie* (zmena slovnodruhovej charakteristiky)

5. **preberanie lexikálnych jednotiek:**

- citátové slová: *a priori*, *persona non grata*, *ex offio*
- prevzaté (adaptované): *škola*, *minister*, *miništrant*, *katedra*, *magister*, *oktáva*, *sekunda*, *sexta*
- kalky: *zemepis* (geografia), *jazykoveda* (lingvistika).

obscénne slovo – p. ↑ vulgárne slovo.

obyvateľské meno – slovo pomenúvajúce obyvateľov topografických objektov, a to proprium, napr. *Európan*, *Nitran*, ako aj apelatívum, napr. *mešťan*, *vidiečan*, *západniar*, *dolniak*.

odborný názov – ↑ termín.

odvodené slová – slová utvorené z iných slov odvodzovaním, tvoria dve tretiny slovnej zásoby, aj samy sa stávajú základom ďalšieho odvodzovania.

odvodzovanie slov – ↑ derivácia.

ojkononymum – miestny, osadné názov (miest, obcí, osád); osobitnou skupinou, ktorú ojkonymá zahrnujú, sú **urbanonymá** – názvy vnútromestskej toponymie (ulice, námestia a iné verejné priestranstvá).

okazionalizmus – príležitostné slovo, ktorého vznik podmienil kontext a situácia; od neologizmu, ktorý je už prijatý jazykovým spoločenstvom do systému, sa odlišuje ako dynamizujúci fakt reči (parol), ktorý sa často vyznačuje porušením jazykových noriem, a to najmä slovotvorných; ak je toto porušovanie vedomé, ide zvyčajne o individuálne autorské slovo v kreatívnej činnosti s jazykom alebo v bežnej hovorenej reči, napr. *načimovanie* – od *načim* u Matušku; *smútnava* – analogicky ku *krútnava*, *čierňava* u J. Zambora; *ženstvo* – analogicky k *mužstvo* ako „skupina, tím“ v speváckom zbore...); nevedomé porušovanie jazykových noriem a princípov, resp. ich neobratné, ale v konečnom dôsledku vtipné napodobňovanie je charakteristické pre okazionalizmy v detskej reči, napr. *zakompótikovať* namiesto *zavariť* (čerešne), *gumovať* namiesto *skákať cez gumu*, *tvojko* popri *mojko*, *môjko*, *(jeden) otoč k jedno otočenie...* Problematiku o detských okazionalizmoch máme v knižnej práci Liptáková, Ľudmila: Okazionalizmy v hovorenej slovenčine. Náuka, Prešov 2000.

okrídlené slovo a výraz – okrídlené sú slová, ktoré „letia od úst k ústam“ (Homér), väčšinou prevzaté metaforické výrazy alebo frazémy, ktoré mali pôvodne platnosť citátu historickej alebo literárnej postavy, ale v priebehu čias sa zabudlo na ich pôvodcu, napr. *kocky sú hodené* (Caesar), *posledný mohykán* (Cooper); v domácom prostredí: *suchá ratolesť* (Vajanský), *ľud špatnokrásny* (Hviezdoslav).

onomatologická štruktúra – formálne usporiadanie prvkov onomaziologickej štruktúry: **onomaziologická báza + onomaziologický príznak**; formálne vyjadrenie sa opiera o poradie týchto prvkov, porov.:

PRÍZNAK / BÁZA: (*múr*) *mur/ár*, *kazi/svet*, *listové/tajomstvo*

PRÍZNAK / PRÍZNAK: *zlato/vláska*

BÁZA / PRÍZNAK: *malo/mesto*.

onomaziologická kategória – onomaziologické kategórie sú základné obsahové štruktúry vyjadrujúce vzťah medzi pojmovými kategóriami; kým pojmové čiže rámcové kategórie vyjadrujú pri dávaní mien napr. predmetnosť, príznak, druhotný príznak, onomaziologické kategórie sú relačné, vyjadrujú vzťah medzi jednotlivými pojmovými kategóriami; rozoznávame štyri typy:

1. **modifikačné o. k.** – k jestvujúcej pojmovej kategórii sa pridáva doplňujúci príznak, napr. *dar* – *dar* + *ček*,

2. **transpozičné o. k.** – prenos do inej pojmovej kategórie, napr. *loviť* – *lov*, *dobry* – *dobr* + *ota* (ide o spredmetnenie),

3. **mutačné o. k.** – vzťah medzi dvoma pojmovými kategóriami, napr. *substancia* + *substancia* (*múr* – *murár*), *substancia* + *menlivý príznak* (*host'* – *hostiť*), *nemenný príznak* + *substancia* (*dobry* – *dobrák*),

4. **reprodukčná o. k.** – pri ktorej ide o proces imitácie, napodobnenia, napr. *och* – *och* + *kať*, spravidla sú to verba dicendi (slovesá hovorenia).

P. aj ↑ derivatéma.

onomaziologická štruktúra – spravidla dvojčlenná štruktúra základných typov utvárania obsahu pojmu so zreteľom na jeho vyjadrenie v pomenovaní daného jazyka; tvorí ju **onomaziologická báza** (napr. *-tel'*) a **onomaziologický príznak** (napr. *zlepšova-*); porov. ↑ onomatologická štruktúra.

onomaziológia – náuka o pomenúvaní, o prirad'ovaní jazykových pomenovaní k pojmom a veciam; postupuje sa v nej od vecí k označujúcim prvkom (teda v opačnom smere ako v ↑ semaziológii).

onymizácia – **proprializácia**, **deapelativizácia**, prechod od všeobecného mena k vlastnému menu, napr. *šedivý človek* – *Šedivý* (priezvisko), *za vrchom* – *Za vrchom*, *u dežmára* – *U dežmára*.

opozitum – ↑ antonymum.

ostenzia – v referenčnej sémantike skúmajúcej vzťah jazyka a objektívnej reality je to vzťah (v sémantickom trojuholníku naznačený prerušovanou čiarou), ktorý umožňuje ukázať na objekty, referovať o nich. Ostenzívna funkcia sa pripisuje termínom, vlastným menám a ich deskripciam (opisom, parafrázam); ukázanie na objekt (referent) sa realizuje pomenovaním (napr. *Platón*), deskripcia čiže opis opísaním objektu (*Platónov žiak*).

paremiológia – filologicky orientovaná časť folkloristiky, ktorá skúma parémie (ustálené rečové útvary); takto sa nazýva aj súhrn parémií.

paronymia – vzťah medzi paronymami, t.j. gramaticky navzájom podobnými, ale významovo rozdielnymi, napr. *exkavátor* (v lekárstve chirurgický vrták) – *eskalátor*, *umelý* – *umelecký*; zámenu paroným na podloží paronymie vyvoláva rýchly tok spontánneho prejavu, asociácie a vedľajšie významy; paronymá často charakterizujú diletantizmus, ale v prípade **paronomázie**, t.j. pri spojení príbuzných slov s posunutou sémantikou, aj jazykovú tvorivosť, napr. *Slávme slávne slávu Slávov slávnych*. Paronomázia sa zaraďuje medzi **annominácie**, t.j. figúry so zvukovým efektom. Významová príbuznosť slov sa markantne prejavuje v tzv. **etymologickej figúre** (lat. figura etymologica), pri ktorej ide o spojenie slov s rovnakým základom rozličného slovného druhu, pričom **etymón** tu je koreň slova, porov.: *dobojovať boj*, *spať spánkom*, *hrať hru*, *najnovšia novina*, *plápolat' plameňom*.

paronymum – z gr. *para* „vedľa“, *onoma* „meno“; paronymá sú slová zvukovo a gramaticky podobné či príbuzné, ale významovo odlišné, napr. *antinómia*, *antonymia*, *autonómia* atď., spriahnuté sú vzťahom ↑ paronymie.

patrocínium – meno patróna chrámu, kostola alebo kaplnky, ktoré označuje Božie osoby (*Trojica*, *Kristus Kráľ*), atribúty (*Božia Múdrosť*), biblicko-teologické pojmy (*eucharistia*, *kríž*), udalosti z Ježišovho života (*Zjavenie Pána*, *Premenenie Pána*) alebo mená anjelov, svätíc a svätcov, pričom v západnom prostredí sa zvyčajne pridávajú vo forme genitívneho prívlastku k všeobecnému výrazu, napr. *kostol* (sv. *Štefana*), vo východnom prostredí má formu zhodného substantívneho atribútu, ktorý

predstavuje spojenie všeobecného názvu (*chrám, cerkev*) a vlastného mena (*sv. Štefan, presvätá Bohorodica*), ktoré kontextuálne vystupuje väčšinou samostatne (*Na vršku stojí Presvätá Bohorodica, ísť do Svätého Štefana*); pri vyjadrovaní typológie patrocínií sa typ mena mení na zhodný prívlastok: *svätosvoradský kostol, trojičný chrám* atď.

personifikácia – druh metafory, pri ktorej sa neživým predmetom prisudzujú vlastnosti osôb, zosobnenie; časté sú lexikalizované personifikácie typu *zima zaklopala (na dvere), chudoba sa hlási (o slovo), usmialo sa naňho šťastie, hryzie ho svedomie, únava materiálu*.

pleonazmus – hromadenie, často logicky redundantné, synonymám alebo významovo príbuzných slov, napr. *čas beží, plynie, ubieha, ozlomkrky sa preteká...*

polonizmus – slovo prevzaté z poľštiny, napr. *krovka, blištek, džadky*.

polylexia – rozličnosť formy slovného znaku; jeden myšlienkový obsah sa vyjadruje viacerými pomenovaniami, napr. *krčma, hostinec*, ale aj *pohostinstvo, šenk, putika, bar*, ešte širšie *podnik, klub, výčap*, ide o vzťah presahujúci synonymiu; pomenovania zasahujú ten istý denotát, ale priberajú k nemu ďalšie sémantické prvky.

polysémia – viacvýznamovosť, na rozdiel od monosémie, t.j. jednovýznamovosti; pri vymedzovaní polysémie narážame na ťažkosti s určením jej hranice s ↑ homonymiou; platí tu zásada, že kým pri homonymii ide o dve rozdielne slová, pri polysémii sa jedným jazykovým prostriedkom pomenúvajú viaceré myšlienkové obsahy, napr.:

hlava 1. „časť ľudského tela; sídlo mozgu“

2. „sídlo rozumu, pamäti“

3. „vedúca osobnosť“

4. „ústredná časť zariadenia“, napr. *h. kolesa* alebo *h. štátu*

Druhy polysémie:

I. **radiálna** – všetky (druhotné) významy sa viažu na základný (prvotný) význam, napr. *skromný* 1. „majúci malé požiadavky, nenáročný“, 2. „obyčajný, všedný, jednoduchý“ (s. *jedlo*), 3. „malý čo do počtu alebo množstva“ (s. *príjem*),

II. **reťazová** – reťazec kontinuálnych významov, pri ktorom druhý význam je odvodený od prvého, tretí od druhého, štvrtý od tretieho atď., porov. napr. *krídlo* 1. „ústroj vtákov a hmyzu na lietanie“, 2. „niečo pripomínajúce krídlo“ (klavír), 3. „bočná časť budovy“,

III. **rozvetvená** – kombinácia predošlých typov, pri ktorej aspoň dva významy majú spoločnú zložku, napr. *kráľ* 1. „panovník“, 2. „vplyvná vynikajúca osoba“, 3. „figúrka v šachu“, 4. „karta v kartovej hre“; 2. význam sa reťazovo odvodzuje z prvého, 3. a 4. význam radiálne z prvého.

porekadlo – paremiologický útvar, ktorý predstavuje iba ustálené konštatovanie alebo hodnotenie istej konkrétnej situácie (na rozdiel od príslovia so zovšeobecňujúcou platnosťou), poučný zámer v ňom chýba, zvyčajne tzv. **frazetextéma**, t.j. útvar dosahujúci úroveň súvetia alebo zloženého súvetia, napr. *Od roboty kone dochnú*. Hranica medzi porekadlami a prísloviami je priepustná, lebo mnohé porekadlá implicitne a druhotne obsahujú aj poučenie ako príslovia, napr. súvetie *Kto seje vietor, žne búrku* možno rozumieť aj ako porekadlo s prostým konštatovaním, ale nepriamo aj ako didaktizujúce poučenie, charakterizujúce pre príslovia: Nesej vietor, lebo budeš žať búrku – a to nie je príjemné... (upozornenie na následky šírenia zla v dajakej podobe). O zaradení takýchto a podobných parémii často rozhoduje ich kontextuálne umiestnenie.

pranostika – paremiologický útvar, v ktorom sa vyjadruje kolektívna skúsenosť ľudu opierajúca sa o pozorovanie prírody, počasia a pod., napr. *Katarína na ľade a Vianoce na blate* (i opačne); lexikálnou zameniteľnosťou sa vyznačujú dvojčlenné pranostiky s reverzibilným variantom, napr. *Biele Vianoce, čierna Veľká noc – Čierne Vianoce, biela Veľká noc*.

prefix – druh afixu, ↑ slovotvorná predpona.

prefixácia – tvorenie slov pomocou prefixov, p. ↑ derivácia.

prefixoid – druh ↑ afixoidu, slovotvorný formant, ktorý sa pripája spredu k slovotvornému základu, čím vytvára prefixoidné deriváty. Pôvodne fungoval ako slovotvorný základ zložených slov, ale pri častom tvorení kompozít jeho pôvodná sémantická náplň zoslabla, čím poklesol na úroveň derivačného prostriedku. Podľa pôvodu sa rozlišujú:

1. prefixoidy cudzieho pôvodu: *agro-* (*agrokultúra, agrosystém*), *bio-* (*bioplyn, biosféra*), *eko-* (*ekosystém, ekofilm*), *euro-* (*eurozóna, eurofond*), *mini-* (*minisukňa, miniprístroj*)...
2. a domáceho pôvodu: *rýchlo-* (*rýchločistiareň, rýchlodráha*), *velko-* (*velkosklad, veľkovýroba*), *spolu-* (*spolučlovek, spolupráca*).

prechyľovanie – tvorenie feminatív, t.j. ženských pomenovaní od osôb mužského rodu a ženských podôb k názvom zvierat pomocou slovotvorných prípon; pozri aj ↑ derivatéma a modifikačné odvođeniny.

presupozícia – z lat. *prae* „pred“ a *supponere* „podložiť“; postup, pri ktorom pravdivosť výpovede je podmienkou na realizáciu inej výpovede; ak sa nerešpektuje presupozícia, použitie vety je nepravdivé. Presupozíciu vymedzujeme pomocou logickej implikácie a overujeme negačným testom, keďže negáciou sa presupozícia neruší, porov.: *Dieťa číta rozprávku. / Dieťa nečíta rozprávku.* Presupozíciou obidvoch viet je: Dieťa vie čítať. Za predpokladu, že dieťa nevie čítať, veta Dieťa (ne)číta rozprávku je a) nezmyslená, b) má osobitný, nadštandardný zmysel (metafora, žart...).

Jestvujú aj **lexikálne presupozície**, ktoré sa neviažu s celými výroky, ale s izolovanými slovníkovými jednotkami, napr. *odpovedať* má presupozíciu *spytovať sa*.

Význam lexikálnej jednotky vymedzuje oblasť jej použitia, podmieňuje jej fungovanie v komunikácii, a tak presupozícia je súčasťou sémantiky tejto jednotky, lebo sa zúčastňuje na jej komunikačnom uplatnení. Lexikálna jednotka tak obsahuje

vlastný (reálny) význam + presupozíciu. V slovníkoch sa presupozícia zachytáva trojako:

1. explicitne: *prebudiť* „prebrať zo spánku, mdlôb“ (sloveso *prebudiť* má presupozíciu spať, byť v mdlobách)
2. implicitne: *odpovedať* „dať odpoveď“ (presupozícia „mať otázku je prítomná iba v implikácii)
3. zautomatizovaná (nevyjadrená) – vyjadrený je len vlastný význam, napr. sloveso *podnietiť* má výklad odkazujúci na heslo *podnet* s významom „čo vyvoláva, zapríčiňuje činnosť, čo povzbudzuje na čin“, pričom presupozícia „nekonať sa, niečo nerobiť“ nie je zachytená, predpokladá sa automaticky.

Neskutočná (napr. mylná, domnelá) presupozícia sa nazýva **alegácia**; alegácie často vznikajú pri výrazoch, ktoré súvisia s genderom (rodovosťou), napr. pri spojeniach *materská dovolenka* (môže ju čerpať aj otec) alebo *zdravotná sestra* (odbor môže študovať aj muž); podobne prechod k alegáciám vzniká v súvislosti s rovnakopohlavnými zväzkami, napr. pri lexémach *slobodný, slobodná, vydatá, ženatý* atď. O pochopení presupozícií a o ich prechode k alegáciám často rozhoduje miera jazykovej kompetencie alebo poznatky o svete a kultúrnohistorický fond, ktorý používateľ jazyka ovláda, napr. pre Poliaka je samozrejмый výraz *svätý otec* (o istom človeku), ktorý znie komicky pre kresťanského Indu, keďže preň presuponuje vlastnosť prislúchajúcu Bohu, takže pomenovanú osobu nazýva výlučne *pápež*.

prevzaté slovo – slovo prevzaté do domácej slovnej zásoby z iných jazykov, a to priamo alebo sprostredkované; preberanie slov je jeden zo spôsobov rozširovania slovnej zásoby. V rámci skupiny prevzatých slov sa rozlišujú

1. **zdomácnené slová** – tzv. dávne prevzatia, a to najmä z latinčiny a gréčtiny (*advokát, cirkev, biskup, demokracia, palác*), z germánskych jazykov od 13. – 17. storočia (*cech, jarmok, farba, šľachta, šachta*), z rumunčiny počas valašskej kolonizácie od 12. do 17. storočia (*bryndza, bača, fujara, valaška, košiar, valach*), z maďarčiny počas spoločného štátu (*čičma, koč, vankúš*), z ruštiny od 19. storočia (*čaj, neha, paluba, sloh, vzduch*) atď.

Výrazným znakom zdomácnenia je pravopisná forma domáceho jazyka ↑ exoným (porov. *Paríž* – *Paris*),

2. **cudzie slová** – internacionalizmy a citátové slová (*de facto*, *happy end*),

3. **exotizmy** – „nepreložiteľné“ slová typu *harakiri*, *tomahavk*, *mandarín*, *gulden*, *kaftan*, *kindžal*,

4. **kalky** – preložiteľné slová, ktoré v preberajúcom jazyku napodobňujú štruktúru slova v inom jazyku; kalky sú **sémantické**, t.j. pojmové, napr. lat. *radix* – slov. *koreň*, a **slovotvorné**, napodobňujúce pomenúvaciú štruktúru slova, napr. *computer* – *počítač*,

5. **polokalky**, hybridné slová, pri ktorých sa v preberajúcom jazyku prekladá iba časť cudzieho slova, napr. *Baum - wolle* > *ba - vlna*.

Náprotivkom prevzatých slov sú ↑ domáce slová.

priezvisko – p. ↑ antroponymum.

profesionalizmus – pomenovanie predmetov, javov a dejov spätých s istou pracovnou oblasťou, časté sú jednoslovné varianty viacslovných odborných termínov (univerbizácia), napr. *omietačka* (*omietací stroj*), *premietačka* (*premietací prístroj*), *neónka* (*neónová lampa*) atď.

proprium – z lat. *proprius* „vlastný, zvláštny, výhradný“, ktoré súvisí s *privus* „zvláštny, jednotlivý“ – porov. *privátny*; vlastné podstatné meno. Pozri ↑ apelatívum. Propriá sa rozdeľujú do dvoch základných systémov, v rámci ktorých sa vyčleňujú subsystemy:

1. **bionymá**

– **antroponymá a pseudoantroponymá**

– **zoonymá**

– **fytonymá**

2. **abionymá**

– **toponymá**

– **chrématonymá.**

pseudonym – z gr. *pseudos* „falošný, lživý, nepravý“ + *onoma* „meno“; krycie meno.

publicizmus – p. ↑ žurnalizmus.

remotivácia – obnovenie motivácie pri slove, ktoré sa pôvodne dostalo do jazyka ako nemotivované; častá je pri prevzatých slovách, ktoré sa v procese zdomáčovania začnú chápať ako motivované, napr. názov *chryzantéma* nadobudol formu *križantéma*, chápanú ako motivovanú slovom *križ*, k čomu prispeli aj konotácie a asociácie týchto pomenovaní (cintorín, dušičky, hrob, križ...); remotivácia sa prejavuje aj pri zmene smeru motivácie, napr. pri prevzatých dejových substantívach typu *integrácia*, *devastácia* sa dodatočne prítvorené slovesá *integrovať*, *devastovať* začínajú chápať ak motivujúce.

reprodukčná odvodenina – derivát, ktorý vznikol reprodukciou, reprodukčné odvodeniny sú kategória slovíes, ktorých slovotvorný význam má formulu „hovoriť to, čo pomenúva motivant“, napr. *tykať*, *vykať*, *bohovať*, *prosikať*... Často tieto verba dicendi (slovesá hovorenia) vznikajú na podloží imitácie, napr. *jojkať*, *ochkať*, *mňaukať*.

retrográdny slovník – typ slovníka, v ktorom slová sú usporiadané abecedne od konca slova; v minulosti boli jeho predchodcom rýmovníky, v súčasnosti slúži najmä na jazykovedné ciele, spojené napr. so sufixálnou deriváciou a pod. V slovenčine ho spracoval Jozef Mistrík ako jednozväzkové dielo *Retrográdny slovník slovenčiny*. Univerzita Komenského, Bratislava 1976.

rozštiepenie frazémy – p. ↑ aktualizácia frazém.

semaziológia – náuka o významovej stránke jazykových jednotiek, časť sémantiky; postupuje sa v nej od označujúcich prvkov k veciam (opačne ako v ↑ onomaziológii).

seméma – jednotka obsahového plánu jazyka, význam jazykovej jednotky (lexémy); predstavuje súbor \uparrow sém ako najmenších významových zložiek slova; seméma je totožná s tzv. významovým slovom v lexikografii.

semiotika – **semiológia**, všeobecná teória znaku, zahrnujúca aj teóriu **jazykového znaku**, berúc však v súvislosti s ním do úvahy aj predznaky, t.j. **signál** (je ľubovoľný, signalizuje, že po ňom bude nasledovať nejaká činnosť, napr. *červené svetlo = stoj!*), **sympťóm** (naznačuje určitý stav a poukazuje naň, napr. dym poukazuje na oheň), **symbol** (zvýrazňuje istú stránku zastupovaného javu v obraznom ponímaní, napr. váhy sú symbolom spravodlivosti); do semiotiky patrí aj teória **obrazu**; ak je zobrazenie rovnaké s pravzorom, hovoríme o **vernom obraze**; obraz sa od pojmu odlišuje svojou názornosťou, od čirej podobnosti zase súhrnom charakteristických črt.

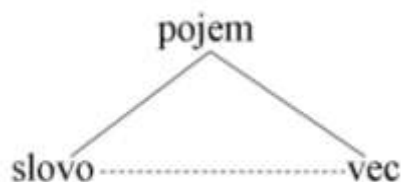
séma – sémantický príznak, jednotka elementárneho zmyslu, najmenší sémantický komponent, ktorý nemožno ďalej deliť; napr. význam slova *barometer* možno rozdeliť na sémantické komponenty „prístroj“ + „meranie tlaku“.

sémantické kvantovanie – p. \uparrow komponentová analýza.

sémantické pole – okruh slov, ktoré sa spájajú na základe formálnej alebo významovej príbuznosti, pričom každé sém. pole obsahuje vo svojom centre najmä **slovotvorné hniezdo**, t.j. slová odvodené od toho istého koreňa; ďalšie jeho vrstvy predstavujú slová, ktoré sú so slovami hniezda spojené rozmanitými semaziologicko-onomaziologickými vzťahmi, napr. synonymá, antonymá, homonymá, paronymá, niektoré frazémy a pod.

sémantický trojuholník – model na znázornenie základných vzťahov mimojazykovej skutočnosti, myslenia a jazyka v jazykovom znaku. Jeho pôvodcom je filozof G. Frege, jazykovede ho uplatnil C. K. Ogden, J. A. Richards a iní. Má tri vrcholy: **pojmem** (signifikát), **slovo** (denotát, označujúce), **vec** (označované). Z trojuholníka vyplývajú nasledujúce fakty:

1. Označujúce sa vzťahuje na označovanú vec, pomenúva ju alebo na ňu odkazuje či poukazuje. Je to pevný rad foném, napr. slovo *jablko* je označujúcim, ktoré pomenúva plod jablone ako istú konkrétnu vec zo skutočnosti, pevný rad foném toto „slovného tela“ je *j-a-b-l-k-o*.
2. Označujúce sa vzťahuje tak na denotát (konkrétny predmet), ako aj na triedu príslušných predmetov, teda na pojem; napr. slovom *jablko* sa nepomenúva iba jedno jedinečné alebo konkrétne jablko (*Umy mi jablko*), ale aj všetky jednotky tohto druhu (*Jablko je výživné*).
3. V jazyku jestvujú slová, ktoré majú obidva uvedené významy, takže jeden predmet danej triedy pomenúva celú triedu predmetov (napr. konkrétne apelatíva), ale sú aj slová, ktoré majú len príslušný konkrétny význam (zámená *toto, tam/to, tu*) alebo slová označujúce iba pojem (*výška, žiaľ, trpezlivosť*).
4. Lexikálny vzťah je vzťah medzi slovom a označujúcim pojmom a medzi slovom a pojmom.
5. Povaha uvedených vzťahov je voľná, arbitrárna; jazykové vlastnosti nie sú podmienené vlastnosťami skutočnosti.

signál – p. ↑ semiotika.

skratkové slovo – slovo, ktoré vzniklo skracovaním slova alebo spojenia slov, napr. *a tak ďalej – atď.*, *to jest – t.j.*, pri skratkách sa spravidla uvádza bodka; rozdielne od nich sú ↑ značkové slová.

slangové slovo – slovo charakteristické pre slovnú zásobu slangu ako jazykového útvaru; vznikajú

1. prenášaním všeobecne známeho významu jestvujúcich slov, pričom nový význam je zrozumiteľný len pre určitý okruh používateľov,
2. deformáciou jestvujúcich slov a

3. preexponovanou expresívnosťou.

Slang je zviazaný s komunitou študentov (študentský slang, napr. *hnojár* „študent na poľnohospodárskej škole“), vojakov (vojenský s.), mládeže (mládežnícky s.).

Slangové slová sa pre svoju nápaditosť veľmi rýchlo adaptujú a ušľachujú, čím strácajú svoju výnimočnosť a stávajú sa bežnými expresívnymi slovami; ako odpor voči slangovému klišé vzniká v intelektuálnej sociálnej vrstve študentiek a študentov **antislant**, t.j. írečité slovenské slová, ktoré zámerne vytláčajú slangizmy, napr. namiesto slangového klišé *super, bezva* sú antislantizmy *čarokrásny, lúbezný*, namiesto *učka, profka* výraz *teta* atď. Pri tomto jave sa pôvodná recesia vyjadrenia invertuje do protipólu vysokého, vznešeného, slušného, čím vzniká recesia recesie.

slovakizmus – slovenské slovo, ktoré preniklo do iných jazykov, pri diachrónnom skúmaní slovenčiny slovakizmy zisťujeme v starších textoch písaných slovakizovanou češtinou alebo bohemizovanou slovenčinou alebo latinčinou. Napr. v Žilinskej mestskej knihe (slovenské zápisy v nej sú od r. 1451) sa vyskytujú slovakizmy *stolica* „župa“, *boženík, božba, osud* atď.

slovná zásoba – lexika, súhrn lexikálnych jednotiek (slov, združených pomenovaní a frazém); charakteristiku lexiky podáva jej členenie podľa rozmanitých kritérií; bežne sa uplatňuje osem hľadísk členenia lexiky:

1. **hľadisko „aktívnosť/pasívnosť“**; do aktívnej slovnej zásoby patria lexémy zrozumiteľné všetkým príslušníkom jazyka a aktívne sa používajúce; pasívna časť slovnej zásoby je zrozumiteľná menšej časti používateľov a nepoužíva sa v bežnej reči,

2. **hľadisko pôvodu**; rozlišujú sa domáce (*voda, hora, pekný*), prevzaté (*kostol, kláštor, cirkev, radar, robot, mobil*) a cudzie lexémy (*o.k., sorry, faux pas*); pri posúdení cudzích slov je rozhodujúce určiť mieru zdomácnenia, podľa ktorej rozlišujeme trvalé cudzie slová, ako sú napr. tzv. **lexikálne citáty** alebo **exotizmy**, a cudzie slová, ktoré zdomácneli (čo sa prejavuje najmä v ich výslovnostnej a pravopisnej podobe, napr. *džínsy, džús, džokej*...),

3. **hľadisko spisovnosti**; slovná zásoba sa člení na skupinu spisovných slov (neutrálna lexika, vrstva hovorových slov a ústrojne utvorených expresív) a skupinu

nespisovných slov (nárečia, slang, žargón, argot, subštandard; v slovenskej jazykovednej tradícii sa za nespisovné slová pokladajú aj daktoré vulgárne a tabuové slová napriek tomu, že spĺňajú všetky paradigmatické náležitosti slovenských slov; argumentuje sa tu spoločenskou nevhodnosťou a náboženským zákazom,

4. **štylistické hľadisko**; slovná zásoba sa člení podľa príslušnosti k jednotlivým štýlom, pričom so všetkými štýlmi je kompatibilná neutrálna, nocionálna lexika, ktorá tvorí základ slovnej zásoby; oproti nej stojí štylisticky príznaková lexika, ktorá je distribučne ohraničená príslušnosťou k jednému alebo viacerým štýlom; tradične sa uvádza, že hovorový štýl charakterizujú hovorové a expresívne slová; umelecký – poetizmy (hoci práve im sa kreatívny umelec vyhýba ako klišé), expresíva, okazionalizmy; náučný – odborné výrazy, termíny, exotizmy; administratívny štýl – kancelarizmy, multiverbizmy; publicistický štýl – žurnalizmy, profesionalizmy; náboženský štýl – biblické, náboženské, cirkevné slová atď.; toto členenie sa komplikuje tým, že jednak určité typy slov transferujú do viacerých štýlov a jednak samy štýly sa členia na nižšie útvary, ako sú varianty, subvarianty, prípadne diskurzy, pričom každý z útvarov si posluhuje svojiskými jazykovými prostriedkami,

5. **hľadisko času**; niektoré slová sa v priebehu čias prestávajú používať a dostávajú sa na perifériu slovnej zásoby, ako napr. **archaizmy** (**zastarané a zastarávajúce slová**, ktoré majú v súčasnom jazyku synonymá, t.zn., že pomenovaná vec je platnou súčasťou terajšieho života, zmenilo sa len jej pomenovanie, napr. *amice*, *žertva*, *semä*) a **historizmy** (zastarala pomenovaná vec, nie je platná v modernom živote, napr. pomenovanie dávnej meny (*groš*, *dukát*, *zlatka* a pod.); na druhej strane vývin spoločnosti si vyžaduje stále nové pomenovania, ktoré v prvej fáze používania často pôsobia ako nezvyčajné – sú to **neologizmy**, ktoré vstupujú do jazyka ako termíny, ale časom sa popularizujú a prijímajú aj v bežnej hovorenej reči, porov. napr. *raketa*, *televízor*, *videorekordér*; s novými technickými objavmi a náhradami predmetov staršieho obdobia daktoré z nich rýchlo strácajú frekvenciu v reči,

6. **hľadisko sémantiky**; základným sémantickým kritériom členenia slovnej zásoby sú sémantické vzťahy medzi jednotkami určitého jazykového útvaru, napr. súčasnej spisovnej slovenčiny; sú to systémové vzťahy **polysémie**, **homonymie**, **synonymie** a **antonymie**; vzťah **paronymie** je tu okrajový,

7. **hľadisko slovotvorby**; pri tomto členení sa uplatňuje základný protiklad „základové – odvodené slovo“, podľa ktorého zisťujeme smer motivácie, príslušnosť k slovotvornej čeľadi, hniezdu, sémantickému poľu atď.,

8. **hľadisko gramatiky**; všetky slová sa podľa gramatických a významových vlastností (porov. kategoriálne a subkategoriálne komponenty významu slova) zoskupujú do slovotvorných druhov, ktorých je v slovenčine desať.

Osobitosti slovnej zásoby:

I. charakteristickou vlastnosťou slovnej zásoby je jej **priamy vzťah k mimojazykovej skutočnosti**; všetky ostatné významovo- výrazové jazykové roviny sa na ňu vzťahujú len sprostredkované;

II. v porovnaní s ostatnými rovinami obsahuje **veľké množstvo prvkov**, napr. SSJ obsahuje 120 000 slov, pričom je to slovník stredného typu, naproti tomu fonická rovina obsahuje len 50 prvkov jazyka (foném); preto slovníková rovina je najmenej prebádaná;

III. **dynamika** čiže **menlivosť**, t.zn., že v slovníku sa zachytáva odraz zmien v spoločnosti, stále vznikajú nové slová, niektoré vypadávajú, dostávajú sa na perifériu, alebo sa menia, označujú nové javy atď.;

IV. **neurčitosť** počtu jednotiek; napr. SSJ sa koncipoval približne jedno desaťročie, ale v záverečnej etape bolo nevyhnutné prehodnotiť výber slov, a tak vznikol 6. zväzok s dodatkami.

Poznámka: Pri sémantickom a gramatickom hľadisku členenia slovnej zásoby sa uplatňuje aj protiklad medzi ↑ autosémantickými a ↑ synsémantickými slovami a slovnými druhmi.

slovné spojenie – skupina slov s viacerými funkciami, v gramatike syntagma, v lexike ↑ **združené pomenovanie**; slovné spojenia triedime podľa toho, či sú **voľné** alebo **viazané (ustálené)**; voľné spojenia vznikajú v procese aktualizácie výpovede v dorozumievacom procese, pričom v istej situácii sa spájajú do vyšších (syntaktických) celkov na základe lexikálneho významu a kompatibility, ale platnosť spojenia sa končí po zmene situácie; viazané slovné spojenia sú ustálené a tvoria elementárnu lexikálnu jednotku.

slovník – lexikografický opis slovnej zásoby usporiadaný podľa určitého princípu; rozlišujú sa **výkladové** a **prekladové** slovníky. V oboch sa slovná zásoba usporadúva abecedne a jednotlivé prvky sa nazývajú **slovníkové heslá**. **Slovníkové heslo** predstavuje **lexému (slovníkové slovo)**, pričom v prípade polysémického slova sa v jeho rámci pod arabskými číslicami uvádzajú jednotlivé **semémy (významové slová, sémantémy)**; jednotlivé významy lexémy sa štylisticky hodnotia **štylistickým kvalifikátorom** (v prípade štylisticky príznakových slov) a vysvetľujú sa v **sémantizácii**, pri termínoch v **definícii**; k stavbe hesla patrí uvedenie minimálnej **gramatickej charakteristiky** (zaradenie do slovného druhu, niekedy aj k deklinačnej paradigme), prípadne **výslovnosť slova** alebo jeho segmentu (v hranatých zátvorkách), ďalej **exemplifikácia** v mikrokontextoch; ak je slovo kľúčovým slovom frazémy, uvádza sa aj celá **frazéma** alebo odkaz na ňu pod iným heslom. Pri prekladových slovníkoch sa k heslu uvádza cudzojazyčný **ekvivalent** a dôraz sa kladie na typické spojenia príslušného slova (v mikrokontextoch), vrátane idiomatických.

Z hľadiska rozsahu rozlišujeme **veľké, stredné a malé** slovníky. **Vreckové** alebo tzv. **kolibričie** slovníčky sú určené najmä pre turistiku. Typ veľkého „úplného“ slovníka sa nazýva **tezaurus**. Celé (zachované) slovné bohatstvo sa dá zachytiť len v klasických jazykoch s uzavretou množinou lexém.

slovník cudzích slov – typ výkladového slovníka, v ktorom sa vysvetľujú významy prevzatých a cudzích slov, ktoré často nemajú domáci ekvivalent, preto dôležitá je tu **sémantizácia**.

Slovník slovenského jazyka – najvýznamnejšie lexikografické dielo 20. storočia, ktoré vyšlo v šiestich zväzkoch od r. 1959 do r. 1968 vo Vydavateľstve SAV. Autorský kolektív pracovníkov JÚLŠ SAV viedol hlavný redaktor Štefan Peciar. Posledný zväzok obsahuje časť Dodatky a doplnky, Osobné mená, Slovenské miestne názvy a obyvateľské mená, Zemepisné názvy. Kritika tohto diela odznela na stránkach časopisov Kultúra slova (rubrika Čítame SSJ), vychodiaca z odlišného chápania jazykovej normy (a spisovnej normy). O nový teoretický výklad normatívnosti sa pričínil najmä Ján Horecký. Posun v chápaní nenormatívnych

a neústrojných jazykových prostriedkov sa však odrazil, aj to len čiastočne, až v lexikografických postupoch pri koncipovaní ↑ Krátkeho slovníka slovenského jazyka, pričom sa v ňom zaviedol aj kvalifikátor pre subštandard.

slovo – voľne premiestniteľná formálno-významová jazyková jednotka s pomenúvacou a označovacou funkciou; ustálený rad foném charakterizovaný hraničnými signálmi; identitu slova utvárajú všetky jeho tvary. Medzi slovami ako jednotkami jazyka jestvujú vnútrojazykové vzťahy, na základe ktorých sa slová zgrupujú do lexikálnosémantických skupín (polí); slová sú voči iným slovám v istých vzťahoch, ktoré utvárajú rozmanité opozície podľa istého sémantického príznaku, pričom všetky rozdiely a sémantické protiklady medzi slovami (napr. synonymami, antonymami atď.) vysvetľujú východiská v semaziológii.

slovotvorná čeľaď – usporiadaný súbor slov s tým istým koreňom, ktorého členy sú hierarchizované a pospájané vzťahmi ododenosti, vrátane počtu derivačných krokov; častejšie sa nazýva termínom **slovotvorné hniezdo**. Východiskom je neodvodené slovo, na ktoré sa viažu odvodené slová, porov. *dom*: *domček*, *domisko*, *domec*, *domový*, *domáci*, *domácky*, *domovina*, *zdomácnieť*, *doma*, *domácnosť*, *domased*, *domorodec*, *domorodý*, *domov*, *domovník*, *domobrana*...

slovotvorná forma – formálne usporiadanie slovotvorných prvkov v odvodených a zložených slovách, t.j. usporiadanie slovotvorného základu a formantu, pričom slovotvorný základ je ústredným prvkom, na ktorý sa viaže napr. buď predpona (spredú) alebo prípona (zozadu), prípadne obidvoje (napr. *ná-ram-ok*); pri zloženinách na princípe determinácie býva na prvom mieste určujúci, na druhom určený prvok: *veľko-obchod*, *malo-výroba*, pri koordinácii poradie určuje mimojazykové, vecné hľadisko: *bielo-modro-červený*, *červeno-modro-biely* atď.

slovotvorná kategória – skupina ↑ slovotvorných typov so spoločným slovotvorným významom, so spoločnou slovnodruhovou charakteristikou slovotvorného základu, ale s rozličnými slovotvornými formantmi; rozlišujú sa ↑ **mutačné**, ↑ **modifikačné** a ↑ **transpozičné** slovotvorné kategórie.

slovotvorná paradigma – súbor derivátov toho istého derivačného stupňa; napr. od názvov farieb možno utvoriť slovesá s významom „javiť sa, stávať sa takým, ako vyjadruje slovotvorný základ“: *biely – belieť sa, čierny – černieť sa, zelený – zelenieť sa*.

slovotvorná predpona – **prefix**, časť odvodeného slova pripojená pred slovotvorný základ.

slovotvorná prípona – **sufix**, časť odvodeného slova pripojená za slovotvorný základ.

slovotvorná štruktúra slova – binárna štruktúra pozostávajúca zo ↑ slovotvorného základu a ↑ slovotvorného formantu, ako aj derivačná „história“ slova (jednotlivé derivačné kroky).

slovotvorné hniezdo – p. ↑ slovotvorná čeľaď.

slovotvorný formant – súhrn všetkých formálnych črt, ktorými sa motivát odlišuje od motivanta, t.j. každá časť slova, ktorá sa pripája k slovotvornému základu s cieľom významovo a funkčne meniť, utvárať odvodené slovo porovnaní s motivujúcim slovom.

slovotvorný prostriedok – morféma na tvorenie slov: **slovotvorný základ** a **afix** (prefix, sufix, prefixoid, sufixoid); koncové sufixy tvoria slovotvorné formanty; napr. vo feminatíve *lekárka* je formant zložený z prípony *-k-* a gramatickej morfémy *-a*; na tvorení slov sa zúčastňujú aj alternácie v koreňoch slov.

slovotvorný systém – sústava slovotvorných **spôsobov** (odvodzovanie, skladanie, preberanie, konverzia, spájanie do združení a prenášanie významu), **postupov** (tvorenie predponami, príponami, prefixálno-sufixálne odvodzovanie, paradigmatické odvodzovanie a skladanie) a **typov** (ustálený vzorec slovotvorný základ + formant +

príslušné alternácie); slovotvorný typ je daný jednotným slovotvorným významom, jednotnou slovnodruhovou charakteristikou slovotvorného základu a jednotným slovnodruhovým formantom, napr. slovotvorný typ názvu osôb vykonávajúcich nejakú činnosť (činiteľské názvy) predstavuje model „slovesný základ + formant -č“ (*hasič, kreslič, natierač, oráč, hráč*).

slovotvorný typ – komplexná jednotka ↑ slovotvorného systému, podľa ktorej sa určuje produktívnosť alebo neproduktívnosť, všeobecný a čiastkový význam, prípadne formálne obmeny slovotvorného základu; je to zovšeobecnenie vnútornej formy slova, jeho slovotvornej štruktúry pri zachovaní konkrétosti formantu; predstavuje ho celá množina motivovaných slov s rovnakým typom slovotvorného základu a s rovnakým formantom, ako aj s rovnakým slovotvorným významom, napr.: *osvetľovací, žliabkovací, usadzovací, donucovací, obsluhovací, sprchovací, vykrajovací, kovací, ďakovací, lakovací, schvaľovací, opel'ovací...*

slovotvorný význam – zovšeobecnený význam radu slovotvorne motivovaných slov, ktorý sa pripisuje komplexným jednotkám slovotvorného systému (typ a kategória) na základe integrácie významu slovotvorného formantu; napr. pri deverbatívach rozlišujeme najmä tieto slovotvorné významy: činiteľ, prostriedok a nástroj, výsledok, miesto deja, aktívna a pasívna dejová vlastnosť.

slovotvorný základ – časť odvodeného slova, ktorá ostane po odtrhnutí slovotvorného formantu, napr. *kotol - ňa, riaditeľ - ňa, tes - ár*.

spájacia morféma – ↑ **interfix**, interfigovaná (vkladná) morféma s funkciou spájať a zároveň odstraňovať systémové prekážky spájania morfém pri tvorení slov a tvarov, napr. *prehr - a - j - ú*.

spisovné slovo – spisovné sú lexikálne prostriedky vrstvy spisovného jazyka, ktoré sú v opozícii s nespisovnými prostriedkami, sú súčasťou spisovnej normy a sú kodifikované v normatívnych príručkách na základe týchto kritérií: ústrojnosť

(systémovosť), funkčnosť, ustálenosť, zrozumiteľnosť a reprezentatívnosť (sú oddávna v jazyku ako jadro slovnej zásoby; teda sú súčasťou kultúrnej tradície).

subfrazéma – frazéma, ktorá je svojím zložením ešte menšia ako ↑ minimálna frazéma, napr. *len aby, že či, no len no, no zbohom; ako áno, ako nie*.

subsidiárnosť – funkčná stránka nespisovných prostriedkov, ktoré sa zo subsystemu „tlačia“ do systému a preberajú na seba komunikačné funkcie, aké majú spisovné prostriedky.

subštandard – celonárodná forma národného jazyka, ktorá sa odlišuje od spisovnej vrstvy a štandardu nespisovnosťou, ale z funkčného hľadiska k nemu tiahne ako subsidiárny (výpomocný) súbor subsystemových jazykových prostriedkov (porov. spisovné *nákladné auto*, štandardné *nákladiak*, subštandardné *náklad'ák*); keďže spisovná vrstva a štandard sú kryté ústrojnosťou, jednotlivé prostriedky v nich sa odlišujú väčšinou iba štylisticky, naproti tomu pre subštandard sú charakteristické isté formálne deformácie na jednej strane, ale zvyčajne aj vysoká frekvencia z distribučného hľadiska; preto je pochopiteľné, že napr. popri spisovných výrazoch *posilňovňa, Šafárikovo námestie, televízia* v bežnej hovorenej reči oveľa častejšie vystupujú *posilovňa, posilka, Šafko, telka*. Subštandard tvoria prevažne subštandardné (nespisovné) slová.

sufix – druh afixu, ↑ slovotvorná prípona.

sufixácia – tvorenie pomocou sufixov, p. ↑ derivácia.

sufixoid – druh ↑ afixoidu, slovotvorný formant pripojený k slovotvornému základu zozadu. Je to prostriedok na tvorbu sufixoidných derivátov, ktoré majú povahu ↑ substantívnych kvázikompozít. Sufixoid prestáva fungovať ako nositeľ lexikálneho významu, pričom sa degraduje na príponu. Podľa pôvodu rozlišujeme domáce sufixoidy, napr. *-vod* (*vodovod, žľčovod*), *-mer* (*tlakomer, plynomer*), *-pis* (*miestopis, cestopis*), *-slovie* (*tvaroslovie, obradoslovie*), a prevzaté sufixoidy, napr. *-fil*

(*frankofil, pedofil*), *-man* (*narkoman, superman*). Máme aj adjektívne sufixoidy, napr. *-tvorný* (*obrazotvorný, slovotvorný, krvotvorný, cenotvorný* atď.).

súslovie – slovný pár s jednotným významom, napr. *sčista-jasna, sem a tam*.

symbol – gr. *symbolon* „znak, značka, znamenie“, p. ↑ semiotika.

sympťóm – p. ↑ semiotika.

synonymia – sémantický vzťah medzi významovo zhodnými slovami, ↑ synonymami, ktoré vyjadrujú ten istý pojem, pričom sa navzájom odlišujú **významovými odtienkami** alebo **štylistickými príznakmi**; jednému denotátu (veci, predmetu) zodpovedá viacero designátorov (výrazových jednotiek).

synonymum – gr. *synonymos* „rovnomený“, synonymá sú významovo zhodné slová, ktoré majú spoločný denotát, sú spojené vzťahom synonymie.

Rozdelenie synonymým:

1. **ideografické (lexikálne)** – popri základnom význame priberajú významové odtienky, napr.: *cesta – hradská* (širší – užší obsah)

pršať – mrholiť (intenzita)

konár – ratolesť (rozmer)

2. **absolútne** – úplné synonymá; ich jestvovanie je veľmi obmedzené; predstavujú dve skupiny:

a. nepociťuje sa pri nich územný pôvod, napr. *opäť – znova, mnoho – veľa*;

b. majú domáci a(lebo) cudzí pôvod, napr. *písmeno – litera, bohoslovie – teológia*.

Z dvojíc alebo trojíc absolútnych synonymým sa postupne jedno stáva termínom, napr. *brzdiť – hamovať, prhlava – žihlava, rumanček – kamilka*.

Pri spochybňovaní existencie absolútnych synonymým sa v daktorých konkrétnych prípadoch argumentuje napríklad krajevost'ou a podobne, napr. *oblok – okno, rajčina – paradajka*.

3. **štylistické** – odlišujúce sa rozličnou mierou expresívnosti a konotácie, ktorá signalizuje prítomnosť štylistického príznaku (napr. hovorovosti, knižnosti,

terminologickosti, žurnalizmu, publicistickeho, administratívneho, slangovosti a pod.), napr. *robiť – pracovať – driať – lopotiť...*

Synonymá jestvujú v dvojiciach a v synonymických radoch; **synonymický rad** je základnou jednotkou systému, zjednocuje ho spoločná pojmová zložka, ktorú reprezentuje dominanta na začiatku; **dominanta** je vydelený základný člen, významovo najvšeobecnejší, štylisticky neutrálny, bezpríznačový, ktorý obsahuje najmenej subjektívnych významových zložiek (bliži sa k denotatívneho významu). Hranicou synonymického radu je kritérium spoločného významu; príklad:

bažiť – dychtiť, túžiť, prahnúť, lačniť...

hlava – gebuľa, tekvica, palica, kotrba, makovica...

O synonymách možno striktno hovoriť len v rámci toho istého systému, napr. hovoríme o synonymách spisovnej slovenčiny. Prípady významovej rovnocennosti v rozličných systémoch toho istého jazyka (napr. spisovného a nárečia) nazývame **heteronymá** alebo **tautonymá** (porov. *zemiaky, grule, švábka, zemky*). Rovnoznačnosť v rôznych jazykoch vyjadrujú **ekvivalenty**.

Príčiny vzniku synonym:

1. intrasystémové (vnútrojazykové)

– zblížovanie významov slov po možnosti zamieňavosti, napr. *skrývačka, schovávačka*

– tvorenie slov z jedného koreňa:

- afixáciou, napr. *rybí, rybáci*;
- kompozíciou, napr. *ctibažný, ctižiadostivý*;

2. intersystémové (medzijazykové)

– preberanie z iných jazykov, napr. *podnebie, klíma*;

– kalkovanie, napr. *opak, protiklad*;

3. subsystémové

– preberanie výrazov z rozličných územných, prípadne sociálnych spoločenstiev v rámci národného jazyka, napr. *páčiť – ľúbiť sa, päťorka – guľa*.

synsémantické slovo – p. ↑ neplnovýznamové slovo.

tabuové slovo – slovné tabu, z polynézského *tapu* „označený, a tak posvätný, nedotknuteľný“; tabu je náboženské alebo morálne ustanovenie v spoločnosti zakazujúce pod hrozbou trestu vyslovovať určité slová (podobne jesť určitý pokrm, dotýkať sa istých predmetov, osôb, vstupovať na určité miesta...). Tabuové pomenovania zahŕňajú slová súvisiace s mimojazykovou skutočnosťou vysokých preferencií v pozitívnom zmysle alebo naopak nízkych, negatívne hodnotených vecí a javov, ako sú napr. exkrementy a podobne; názvy zo sexuálnej oblasti súvisia v daktorých kultúrach s nábožensky motivovaným pohrdaním pomenovaných javov, s tzv. mníšskym útekom zo sveta, kresťansky motivovaným sexuálnym pesimizmom atď.

tautonymum – p. ↑ synonymum, ↑ homonymia.

tematická morféma – nazývaná aj **téma**, morféma medzi koreňovou morférou sloves a inými derivačnými morfémi, ktorej funkciou je zaradiť sloveso do konjugačného typu a zároveň pripájať gramatické morfémy k tvarotvornému základu slovesa; podľa jej prítomnosti sa rozlišujú tematické a atematické slovesá; v slovotvorbe sa pred niektorými príponami ponecháva (*uč - i - ť > uč - i - tel*), v niektorých vypadáva (*pracov - a - ť > pracov - ník*).

tematický slovník – typ slovníka, v ktorom sa lexikálne jednotky zoskupujú podľa významovej príbuznosti a vecnej súvislosti pomenovaných javov.

terminologický slovník – slovník, v ktorom sa nachádzajú a vysvetľujú domáce termíny z niektorej vednej alebo výrobnjej oblasti, usporiadané abecedne alebo podľa vecných okruhov (v takomto prípade sa pridáva abecedný zoznam), pričom sa uvádzajú aj inojazyčné terminologické ekvivalenty; v medzinárodnej terminológii bývajú termíny najčastejšie v latinčine alebo angličtine; takéto sústavy sa spravidla spracúvajú viacjazyčne.

terminologizácia – proces, pri ktorom slovo z bežnej slovnej zásoby nadobudne v istej oblasti platnosť termínu; opačný proces je ↑ determinologizácia.

terminológia – súbor termínov určitej oblasti (nomenklatúra) a náuka o pomenúvaní v určitých oblastiach.

termín – odborný názov, pomenovacia jednotka, ktorá má v istej oblasti špecificky vymedzený význam pomocou definície; vlastnosti termínu:

1. jednoznačnosť a presnosť (vylučuje polysémickosť)
2. systémovosť (jazyková stránka termínu má napovedať jeho vzťahy k ďalším termínom z danej terminologickej sústavy)
3. ustálenosť (termín je zvyčajne vžitú pomenovanie)
4. motivovanosť (termín má priezračnú slovtvornú a významovú štruktúru opierajúcu sa o morfológickú stavbu iného, t.j. východiskového slova)
5. derivatívnosť (schopnosť termínu tvoriť ďalšie deriváty)
6. krátkosť (stručnosť).

Sumárom týchto vlastností je predovšetkým nocionálnosť a spisovnosť termínu.

tezaurus – p. ↑ slovník.

titla – z latinského *titulus* „nápis, nadpis, meno, čestné meno“ prostredníctvom nemeckej formy Titel, nadriadkové znamienko (vodorovná čiara, oblúčik, čiara s háčikmi), ktorá sa v starých rukopisoch používala na označenie ↑ abreviácie slov a výrazov alebo na označenie číselnej platnosti písmen. V latinských, staroslovienských a cirkevnoslovanských textoch sa používala pri skracovaní často sa opakujúcich slov, väčšinou pomenovaní náboženských bytostí, posvätných predmetov a pod., ktoré sa v texte často opakovali, súhrnne nazývaných *nomina sacra* (posvätné mená). V hlaholických a cyrilických textoch nejestvovali osobitné znaky na zapísanie čísloviek číslicami, preto sa podľa gréckeho spôsobu používali v tejto funkcii písmená s nadpísaním titiel, aby sa ich číselná platnosť odlišila od ostatného textu, napr. písmeno \bar{a} má tu hodnotu čísllice 1, cyrilské \bar{B} (výslovnosť ve) s titlou hodnotu 2 atď. Abreviatúram typu $\overline{dn̄s}$ = *dominus* (pán), $\overline{I3ce}$ = *Bogorodice* sa niekedy popri čisto ekonomizačnej funkcii pripisuje úloha šifrovať texty s takýmito

segmentmi, prípadne všeobecne úcta pisára. Pomenovanie tilda sa používa ako variant k titla s rovnakým pôvodom v latinčine, avšak na označenie typografického znamienka prešlo španielskym prostredníctvom.

toponymum – geografický názov, vlastné meno prírodného alebo umelo vytvoreného objektu, ktorý je v teréne krajiny pevne fixovaný; rozlišujú sa viaceré druhy; najčastejšie sú:

choronymá – názvy väčších územných (svetadiely, ostrovy, polostrovy, púšte...) a administratívnych celkov (štáty, krajiny, kraje, okresy...);

ojkonymá (urbonymá) – názvy sídelných objektov;

oronymá – názvy nesídelných objektov, napr. terénne názvy;

hydronymá – vodné názvy;

ekonymá – pozemkové a chotárne názvy;

hodonymá – názvy ciest a komunikácií.

transpozičná odvođenina – je viac vzdialená od základu, lebo pri nej nastáva zmena slovného druhu, a to zmena adjektív na substantíva alebo substantív na slovesá; je to slovo naznačujúce spredmetnenie, napr. *vyučovanie*.

trunkácia – pôvodne lat. výraz s významom „odseknutie, okýptenie“; v terminológii odvodzovania slov jav, pri ktorom odvodené slovo vzniklo odseknutím koncovej morfémy slovotvorného základu odvodzujúceho slova, napr. *mok-nú-t' < mok(r)ý*.

typy významových zmien –

1. rozširovanie: slovo *stolár*, pôvodne „výrobca stolov“, sa významovo rozšírilo na význam „výrobca a opravár vecí z dreva“;

2. zužovanie: *pivo*, pôvodne „všetko na pitie“, význam sa zúžil na názov špeciálneho (alkoholického) nápoja vyrábaného zo sladu, chmelu a vody.

Tieto zmeny prebiehajú buď na základe metafory (podobnosť pomenúvaných vecí, porov. *pivo*), alebo na základe metonymie (vnútorná súvislosť pomenúvaných vecí, porov. *stolár*).

ukrajinizmus – slovo prevzaté z ukrajinčiny, napr. *boršč, bojar, duma*.

univerbizácia – vznik jednoslovných pomenovaní zo združených (analytických) pomenovaní, a to napríklad **substantivizáciou**: *triedna učiteľka – triedna, hlavná sestra – hlavná*

alebo **deriváciou**: *zasadacia miestnosť – zasadačka, operačná sála – operačka*.

Medzi viacslovným a univerbizovaným názvom je vzťah synonymie. Univerbizmy vznikajú z potreby ekonomizovať jazykový prejav.

úslovie – menná frazéma, napr. ustálené prirovnanie a i., v ktorej niet slovesa: *koleso dejín, jablko sváru, Augiášov chliev*.

veľkomoravizmus – domáce, nejužné lexikálne prvky, ktoré prenikli do staroslovienčiny moravsko-panónskej proveniencie, napr. *živоть, klepati, piskati, papežь, mьša*.

vulgarizmus – pomenovanie so silným expresívnym zafarbením z oblasti tabu, a to sexuálneho, skatologického, niekedy v kombinácii s náboženským a rodinným slovným tabu. Emocionálne hodnotenie je pri nich zvyčajne negatívne, a tak sa zblížujú s **hanlivými (pejoratívnymi)** slovami, takže často sú aj súčasťou **kliatí, zahrešení a nadávok**; v určitých kontextoch môžu vystupovať ako výrazy siláckeho prejavu alebo určitých preferencií (*ideme sa najebať*, t.j. opit') a môžu mať aj kladné citové hodnotenie (*to sú cecky*, t.j. ženské prsia; *veľká cicina*, t.j. mužský pohlavný úd). Vulgárne slová majú všetky jazykové náležitosti ako spisovné slová, za nespisovné sa pokladajú na základe ich spoločenskej nevhodnosti, neslušnosti a pod., pričom sa tu často uplatňuje svojvôľa lexikografov s obranárskymi postojmi za zachovanie tzv. tradičných hodnôt. V súčasnosti sa vulgarizmy desémantizujú a častým používaním strácajú silnú príznakovosť. Pri ich používaní v komunikácii verejných médií sa často eliminujú a nahrádzajú vypípaním, lenže denotatívna zložka takto eliminovaného slova zostáva, je určená kontextom a náznakom, takže táto praktika je skôr spoločenskou pretvárkou. V súčasnej umeleckej sfére (literatúra, dráma) sú vulgárne slová exponentmi charakterizácie postáv, spoločnosti a pod.,

v pornopoézii sú výrazom extrémnej emocionálnosti, brutálnosti a drastickosti (na rozdiel od vizuálneho porna, kde sa slovné tabu nahrádza metaforickými melioratívami typu *mušlička, klacek, klada, dieročka* atď.), keďže objekt porna sa ukazuje vizuálne. Preexponovaná vulgarizácia textov vedie k trivializácii a klišéovitosti. Treba ju odlišiť od **koprolálie**, ktorá spočíva v chorobnej záľube používať vulgárne slová. Osobitnú oblasť používania vulgarizmov a vôbec vulgárnej semiózy predstavuje príležitostná situačná komunikácia na verejných priestranstvách (verejné toalety, kupé vo vlakoch, sedadlá v dopravných prostriedkoch atď.), pre ktoré je charakteristická citová vypätosť, napätie a emfáza libidárnych a iných pohnútok.

význam – obsahová zložka jazykového výrazu, ktorá limituje použitie daného výrazu na určitý predmet, jav alebo vzťah, pričom sa význam zároveň viaže na istý formatív zvukového reťazca; lexikálny význam sa pripisuje slovu, združenému pomenovaniu a frazému.

wellerizmus – parémia so stavbou zloženého súvetia, v minulosti tzv. byzantské príslovie, pre slovenčinu zriedkavé, napr. *Zohýbaj ma, mamko, dokiaľ som ja Janko, keď ja budem Jano, neohneš ma, mamo.*

základové slovo – fundujúce, motivujúce slovo, ↑ motivant.

združené pomenovanie – ustálené slovné spojenie z dvoch alebo viacerých slov, ktorého stálosť komponentov zabezpečuje tak ustálená forma, ako aj ustálený obsah; tieto pomenovania majú celostný význam a sú lexémami, môžu teda patriť do všeobecnej slovnej zásoby, hoci často vystupujú ako termíny, porov. *baranie mäso, telacie mäso, hydinové mäso*; väčšinou ide o skupinové pomenovania, keďže obsahujú rozlišovací atribút.

značkové slovo – slovo, ktoré vzniklo skracovaním zo začiatočných písmen, skupín písmen alebo slabík slov viacslovných pomenovaní, napr. *SAD = Slovenská autobusová doprava, SNP = Slovenské národné povstanie*; v bežnej hovorenej reči sa

skráteneiny slovotvorne a štylisticky ďalej pretvárajú, napr. *Sadka, esemeska, dévedečko*. Niektoré medzinárodne ustálené značky, napriek tomu, že vznikli postupom bežným pri skratkových slovách, sa nepíšu s bodkou, porov. napr. značkové slová pomenávajúce biblické knihy, napr. *Jn, Rim, Gen* a pod. Niektoré značky prestupujú k symbolom, napr. ležiaca osmička je symbolom nekonečna, číslica 69 je symbolom sexuálnej praktiky, grécke písmená XP (chí, ró) sú symbolom Krista atď.

zradné slovo – zradné slová sa nazývajú aj **falošní priatelia**, sú slová, ktoré majú v rozličných jazykoch tú istú alebo podobnú formu, ale iný význam, napr. české *horký* má význam „horúci“, slovenské *horký* má význam „majúci horkú chuť“; ako *blen, palina* a podobne“. Podrobnejšie p. Sokolová, Miloslava – Musilová, Květoslava – Slančová, Daniela: *Slovenčina a čeština*. Univerzita Komenského v Bratislave 2005.

zrazenina – druh kompozita zahrnujúceho aspoň dve koreňové morfémy, v ktorého prvej časti sa zachováva gramatická morféma ako spájací vokál, ale zároveň signál pádu, napr. *vzdorujúci mrazu – mrazuvzdorný, hodný viery – vieryhodný*.

žargón – **žargonizmus**, výrazový prostriedok, ktorý sa viaže s určitou sociálnou alebo profesionálnou vrstvou spoločnosti (žargón malomeštiakov, podnikateľov, mafiánov, politikov atď.).

žartovné slovo – expresívna lexikálna jednotka so žartovným metaforickým zafarbením, napr. *hodiny = cibule, zbraň = búchačka, karty = čertove obrázky*.

žurnalizmus – publicizmus, slovo alebo výraz, ktorý tvorí príznakovú zložku publicistického štýlu, napr. *trend, nárast, tlačovka, dať šancu* atď. Osobitnú skupinu predstavujú športové publicizmy typu *vsietiť, vlastnec, inkasovať* atď.

Literatúra

- BLANÁR, Vincent: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava : Veda 1984, 216 s.
- BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii. Bratislava : Veda 1996, 250 s.
- BLICHA, Michal – MAJTÁN, Milan: Úvod do onomastiky. Prešov : Pedagogická fakulta UPJŠ Košiciach 1986, 148 s.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava : Veda 1974, 240 s.
- BYSTRICKÝ, Jiří: Mediální diskurs postmodernity. Praha : Nakladatelství Karolinum 2001, 205 s.
- CLARENZ-LÖHNERT, Hildegard: Negationspräfixe im Deutschen, Französischen und Spanischen. Aachen : Shaker Verlag 2004, 206 s.
- ČERMÁK, František – BLATNÁ, Renáta a kol.: Manuál lexikografie. Jinočany : H&H 1995, 286 s.
- DOLNÍK, Juraj: Lexikálna sémantika. Bratislava : Univerzita Komenského 1990, 304 s.
- DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava : Univerzita Komenského 2003, 106 s.
- DOLNÍK, Juraj: Súčasný slovenský jazyk. Lexikológia (Seminárne cvičenia). Bratislava : Univerzita Komenského 2003, 236 s.
- Encyklopedia wiedzy o języku polskim. Red. Stanisława Urbańczyka. Wrocław : Ossolinskich Wydawnictwo 1978, 451 s.
- Encyklopédia jazykovedy. Zost. J. Mistrík. Bratislava : Obzor 1993, 520 s.
- FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba (Teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov : Náuka 2004, 200 s.
- FURDÍK, Juraj: Zo slovotvorného vývoja slovenčiny. Bratislava : SPN 1971, 84 s.
- HAYEKOVÁ, Matilda: Dejiny slovenských slovníkov do roku 1945. Bratislava : Univerzita Komenského 1990, 256 s.

- HLADKÝ, Juraj: Hydronymia povodia Nitry. Trnava : Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity 2004, 293 s.
- HORÁLEK, Karel: Úvod do studia slovanských jazyků. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd 1955, 487 s.
- HORECKÝ, Ján: Slovenská lexikológia I. Tvorenie slov. Bratislava : SPN 1971, 254 s.
- HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava : Veda 1989, 436 s.
- IMRICHOVÁ, Mária: Logonymá v systéme slovenčiny. Prešov : Fakulta humanitných a prírodných vied PU 2002, 144 s.
- JAGOSE, Annamarie: Queer Theory. Eine Einführung. Berlin : Querverlag 2005, 224 s.
- KESSELOVÁ, Jana: Lingvistické štúdie o komunikácii detí. Prešov : Náuka 2001, 137 s.
- LENZ, Barbara: Un-Affigierung. Tübingen : Gunter Narr Verlag 1995, 242 s.
- Lexika slovenskej onymie. Zost. J. Hladký – I. Valentová. Bratislava : Veda, vyd. SAV 2010, 442 s.
- LIPTÁKOVÁ, Ľudmila: Okazionalizmy v hovorenej slovenčine. Prešov : Náuka 2000, 146 s.
- LOTKO, Edvard: Lexikální negace v současné češtině. Praha : Státní pedagogické nakladatelství 1973, 101 s.
- MARTINCOVÁ, Olga: Problematika neologismů v současné spisovné češtině. Praha : Univerzita Karlova 1983, 160 s.
- MASÁR, Ivan: Príručka slovenskej terminológie. Bratislava : Veda 1991, 192 s.
- MLACEK, Jozef: Slovenská frazeológia. Bratislava : SPN 1984, 160 s.
- MLACEK, Jozef: Tvary a tváre frazém v slovenčine. Bratislava : Stimul 2007, 160 s.
- MOLLIDOR, Jutta: Negationspräfixe im heutigen Französisch. Tübingen : Max Niemeyer Verlag 1998, 262 s.
- NAGÓRKO, Alicja a kol.: Sprachliche Säkularisierung (Westslawisch – Deutsch). Hildesheim/Zürich/New York : Georg Olms 2011, 471 s.
- NOVOTNÝ, Adolf: Biblický slovník. Praha : Kalich 1956, 1406 s.

- ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava : SPN 1980, 232 s.
- ONDRUŠ, Šimon: Odtajnené trezory slov. Martin : Matica slovenská. 2000, 244; 2002, 225 s.; 2004, 230 s.
- ORAVEC, Ján: Slovenské predložky v praxi. Bratislava : SPN 1968, 232 s.
- ORAVEC, Ján – PAVLOVIČ, Jozef: Spisovná slovenčina v televíznej praxi. Bratislava : Vyd. Československá televízia v SSR 1986, 259 s.
- OZEROVA, Nina G.: Sredstva vyraženija otricanija v ruskom i ukrajinskom jazykach. Kyjev : Naukova dumka 1978, 118 s.
- PAVLOVIČ, Jozef: Konotácia vo vzťahu k charakteristike literárnej postavy. In: Slovenská reč, 1987, roč. 52, s. 22 – 29.
- PAVLOVIČ, Jozef: Negácia v jednoduchej vete. Bratislava : Slavistický kabinet SAV 2003, 137 s.
- PAVLOVIČ, Jozef: Predložka bez ako prostriedok gramatickej negácie. In: Slovenská reč, 1991, roč. 56, č. 4, s. 203 – 209.
- PAVLOVIČ, Jozef: Prednášky zo štylistiky slovenčiny. Trnava : Typi Universitatis Tyrnaviensis 2011, 160 s.
- PAVLOVIČ, Jozef: Prostriedky negácie v spisovnej slovenčine. In: Slovenská reč, 1985, roč. 50, č. 5, s. 265 – 274.
- PAVLOVIČ, Jozef: Slovo a ikona. Košice – Seňa : Pont 2004, 115 + 12 s. obrazovej prílohy.
- PAVLOVIČ, Jozef: Syntax slovenského jazyka I. Trnava : Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity 2012, 106 s. Dostupné na: <http://pdf.truni.sk/e-skripta/pavlovic/syntax-1>.
- PAVLOVIČ, Jozef: Syntax slovenského jazyka II. Trnava : Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity 2012, 65 s. Dostupné na: <http://pdf.truni.sk/e-skripta/pavlovic/syntax-2>.
- PAVLOVIČ, Jozef: Termíny z oblasti negácie v jazyku. In: Slovenská reč, 1989, roč. 54, č. 6, s. 334 – 342.
- POTÚČEK, Juraj: Biblická konkordancia. Bratislava : Cirkevné nakladateľstvo 1985, 720 s.

- RIPKA, Ivor – IMRICHOVÁ, Mária: Kapitoly z lexikológie a lexikografie. Prešov : Filozofická fakulta PU 2011, 236 s.
- SKLADANÁ, Jana: Frazeologický fond slovenčiny v predpisovnom období. Bratislava : Veda 1993, 176 s.
- WELLMANN, Hans: Die Wortbildung. In: Duden „Grammatik der deutschen Gegenwartssprache“. Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich : Dudenverlag 1995, 864 s.